

M. TULLII
CICERONIS

OPERUM OMNIUM

VOL. XI.

PHILOSOPHICORUM

VOL. I.

163 a 13

M. TULLI

CICERO

I
C
L
P
S

VOL. XI.

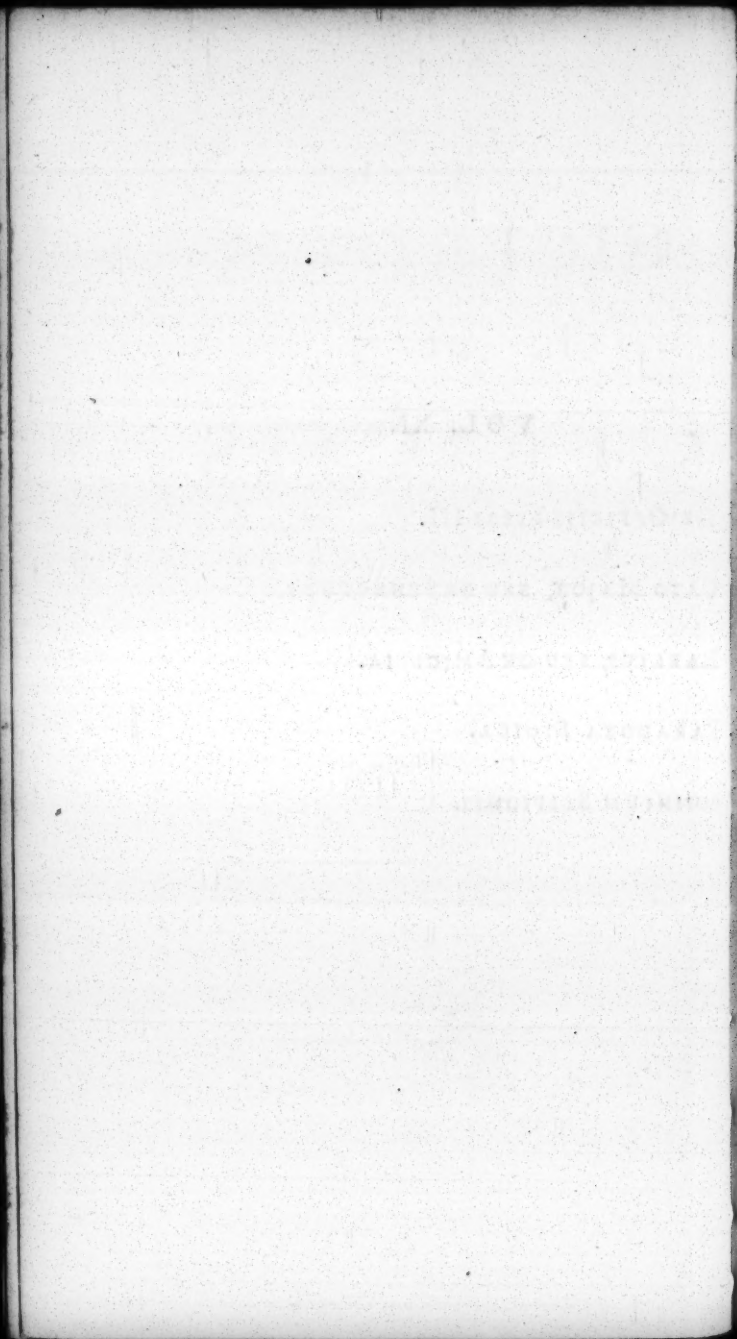
DE OFFICIIS LIBRI III.

CATO MAJOR, SEU DE SENECTUTE.

LAELIUS, SEU DE AMICITIA.

PARADOXA STOICA.

SOMNIUM SCIPIONIS.

M. T.
CICERONIS
DE
OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBRI TRES.

EX EDITIONE Z. PEARCE.

GLASGUAE:
IN AEDIBUS ACADEMICIS
EXCUDERANT ROB. ET AND. FOULIS.
MDCCXLVIII.

M. T.

CICERO

OFFICII

MARCUM

ERASMUS

ROTTERDAMUS

ORNATISSIMO JACOBO TUTORI,
INCLYTAE CIVITATIS
ANTVERPIENSIS PENSIONARIO
S. D.

Quemadmodum qui sunt a Scorpiis
icti, solent ab iisdem remedium pe-
tere, ita mihi convenire videtur, Jacobe
Jurisconsultorum eruditissime, ut qui lite-
ris sumus addicti, animi lassitudinem, aut
corporis affectionem e studiis gravioribus
contractam, ab iisdem studiis, sed amoe-
nioribus recreemus. etenim qui vere studi-
osi sunt, per omnem vitam nihil aliud a-
gunt, quandiu licet illis suo arbitratu vitae
cursum moderari, nec tam intermittunt
studia, quam remittunt et relaxant aliquo-
ties ingenium, cessant nunquam, otiantur
interdum, sed interim agentes aliquid. fe-

riantur aliquando, sed sic, ut otii rationem pulchre queant reddere. et si libet cessant etiam nonnunquam, sed ut horum cessatio plus adferat bonae frugis, quam quorundam negotiosissimae occupationes. sic nimirum fortis, et gnavus miles (conferam enim exemplum similius) dum in aestivis, aut hybernis agit, aut dum induciae praestant, ut necesse non sit in acie stare, aut excubare sub pellibus, tamen ita lufibus relaxat animum, ac vires reficit, ut lusus ipsi militiam sapiant. pugnat ad palum, jaculatur ad scopum, torquet fundam, vibrat hastam, decertat palaestra, concurrat lanceis, torrentem natatu transmittit, armatus in equum insilit. denique sic feriatur a belli muniis, ut ad ea redeat vegetior. aliter ludit ganeo, aliter egregius princeps. aliter scurra jocatur, aliter vir probus et integer. ad hoc igitur exemplum cum nuper valetudo flagitaret, ut ingenii corporisque vires diutinis atque immodicis studiorum laboribus fatigatas instaura-

rem sarciremque, relicto Lovanio, per aliquot Brabantiae, Flandriaeque oppida circumvectus sum, quo simul et a libris aliquantisper abessem, et amicorum eruditorum conspectu, fabulisque memet oblectarem. neque sic tamen abesse potui ab adamata bibliotheca mea, quin unum aut alterum libellum, itineris comitem circumferrem, ut si quando forte in vehiculo non contigisset congerro sat commodus, non deesset tamen, cujus colloquio temporis taedium fallerem. in his erant Officia Ciceronis, Laelius et Cato, una cum Stoicorum paradoxis. invitarat autem voluminis exiguitas, haud multum additura sarcinulae ponderis. ex hujus lectione, mi Tutor, geminum fructum cepi, primum enim pristinae consuetudinis nostrae, qua nihil esse potuit mellitius, memoriam sic mihi renovavit, ut incredibilem animo persenserim voluptatem. deinde sic me totum inflammavit ad honesti, virtutisque studium, ut jam pridem nihil tale sense-

rim, nostrates quosdam neotericos legens, qui Christiani, Christianae philosophiae mysteria profitentur, et iisdem de rebus, magna ut nobis videtur subtilitate disserunt, sed aequae frigide. ego quid aliis accidat nescio, mihi quid acciderit ingenue fateor, sive id illorum vitio sit, sive meo. sic subinde mecum inter legendum cogitabam. hiccine ethnicus scribit ethnicis, prophanus prophanis? at in praeceptis vivendi quanta aequitas, quanta sanctimonia, quanta synceritas, quanta veritas, quam omnia consentanea naturae, quam nihil fucatum, aut somnolentum? quem animum exigit ab his, qui gerunt Rempublicam, ut admirabilem illam, et amabilem virtutis speciem ponit ob oculos, quam multa, quam sancte, imo quam divinitus tradit, de gratis etiam juvandis omnibus, de tuenda amicitia, de immortalitate animorum, de contemptu earum rerum quarum gratia vulgus hodie, non dicam Christianorum, sed theologorum etiam ac mo-

nachorum, nihil non et facit et patitur? pudebat interim nostrorum morum, qui sacris libris edocti, qui tantis et exemplis, et praemiis provocati, doctrinam Evangelicam profitemur, nec praestamus. describe nostris Satrapis talem principem, aut magistratum, qualem describit Cicero, dispaream ni cum sua imagine, ut delirus ridebitur. quis nunc Rempublicam nisi spe lucri, aut honoris gratia capeffit? quis non ita gerit, ut quaestum facere videatur, ut hostem agat eorum, quibus debuerat etiam vitae suae dispendio consulere? ubi reperias inter Christianos par amicorum ad hanc imaginem, quam proponit M. Tullius? ubi senes, qui tam infracto animo ferant aetatis incommoda? ubi tam sancta senum cum juvenibus colloquia? nunquam ante hac magis expertus sum verum esse, quod scribit Augustinus, ex ethnicorum benefactis, acriores addi stimulos ad virtutem quam nostratum, cum subit animo, quam turpe sit, non ea perspicere pectus

Evangelica luce illustratum, quod perspectum est iis, quibus sola naturae scintilla prae lucebat. non praestare nos, qui sub Christi vexillis militamus pietati, qui stipendium immortalitatis ab eodem expectamus, quod praestiterunt ii, qui nihil hominis a rogo superesse, aut suspicati sunt, aut plane crediderunt. et postea non defuit crassi quidam, qui studiosos ab huiusmodi libris deterreant, ceu poeticis ut vocant, et ad morum integritatem officientibus. ego vero dignos censens, quos et omnibus in ludis praelegant adolescentiae literatores, et sibi legant relegantque fenes, quos olim emaculatos tibi dicavi, nunc denuo dico, non solum purgatiores, verum etiam auctario cumulatos. siquidem adjecimus libellum de amicitia, alterum de senectute, tertium de paradoxis, atque in omnes annotatiunculas quasdam, breves quidem illas, sed ni fallor haud quaquam incommodas, in quibus hoc potissimum agimus, ut quorundam morosam in dicen-

do superstitionem retundamus, qui ad singulas pene voces reclamitant. non est latinum, non reperitur apud probos scriptores. ad haec mendas aliquot prodidimus, ante hac a nemine, quod sciam, animadversas. superest, ut quemadmodum mihi in hoc labore versanti, Tutor semper ob oculos versabatur, ita tibi cum haec leges, Erasmus in mentem veniat, tui cum primis et amans et studiosus. bene vale. Lovanii, quarto Idus Septembres. anno M. D. XIX.

LIBRI PRIMI ARGUMENTUM.

Cum Cicero, Reipublicae libertate sublata, se ad philosophiae studium retulisset, multosque illustres ejus locos Latinis literis illustrasset; suscepit ad filium, Athenis studiis literarum operam dantem, de officiis scribere, non modo, ut hic quoque locus, qui latissime patet, Latinis literis illustraretur, sed etiam, quod esset aetati Ciceronis filii et auctoritati parentis aptissimus. quanquam autem haec quaestio communis est omnium philosophorum; tamen his pene propria est, qui summum bonum honestate metiuntur, nempe Academicorum, Peripateticorum, et Stoicorum, qui in constituendo summo bono verbis magis, quam re, discrepabant. secutus ergo Cicero est in hac quaestione potissimum Stoicos, et ex eorum fontibus, judicio arbitratusque suo, quantum, quoque modo visum est, hausit. tradita officii et definitione et divisione, quinque facit genera deliberationis in consilio capiendi: primum, honestumne factu sit an turpe, quod in deliberationem cadit: alterum, conducatur an noceat: reliqua vero, ubi cum honesto pugnat id quod videtur utile, et cum aliud alio honestius aut utilius videtur, utrum alteri sit praeponendum. in tres igitur partes totam disputationem distribuit, quarum prima est de honesto, altera de utili; sed dupliciter utraque; et tertia de comparatione eorum. primum formam quamdam honesti exhibet a natura humana ductam, ejusque quatuor partes facit, sapientiam, justitiam, temperantiam, et fortitudinem seu magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quaedam officia nascuntur, cap. 4. ac de his quatuor partibus fuse disputat, et quomodo ab iis

officia ducantur, ostendit, cap. 5. 42. huic disputationi subicit de comparatione honesti, de duobus honestis utrum honestius, cap. 43, &c. ERNESTUS.

De his libris Plinius in praefatione: quae volumina ejus ediscenda, non modo in manibus habenda nostri. incepit eos scribere mortuo Caesare, cum solus consul esset Antonius, epist. 13. lib. 15. ad Attic. sed absolvit Hirtio et Pansa coss. paulo ante mortem suam, ut cognoscitur e libro 16. earumdem epistolarum. MURETUS.

LIBRI SECUNDI ARGUMENTUM.

Hoc libro de utili agitur, quae erat altera pars totius de officiis disputationis constituta. utile autem est vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, quod cum honesto est conjunctum, et natura confusum, et totum in virtute a Cicerone constituitur. sed quoniam quaecumque ad vitam hominum tuendam et ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt; hominesque hominibus plurimum obesse et prodesse possunt: relictis omnibus, docet, conciliandos esse animos hominum, et ad usus nostros adjungendos: quod quomodo fieri possit, non in singulis modo hominibus, sed etiam in multitudine et populo universo, fuisse demonstratur; sed ita, ut omnis amor atque benevolentia hominum a virtute et honestate arceatur, tanquam a justitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate. ad utilitatem vero quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniaeque curatio; quomodo valetudo sustentetur, et pecunia honeste quaeratur, ostendit. in comparatione autem utilitatum, cum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corpo-

ris commoda cum externis, aut commoda corporis inter se, aut externa cum externis comparentur, non dubium esse pronuntiat, quin major utilitas minori sit anteponenda, hac tamen lege, ne ab honesto deflectatur. ERNESTUS.

LIBRI TERTII ARGUMENTUM.

Hic liber de comparatione honestatis et utilitatis agit, quae erat tertia propositae disputationis pars. negat Cicero aut dubitandum esse, aut unquam dubitari, utrum id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempora incidere, quibus quod turpe haberi soleat, honestum videatur: tamquam, cum turpe sit, occidere aliquem, si tyrannus occidatur, non modo non turpe, sed etiam gloriosum videri; in quo non anteponatur utile honesto, sed honestas utilitatem sequatur. itaque, ut sine ullo errore dijudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formulam quandam constituit, e Stoicorum disciplina, quam si quis in comparatione rerum sequatur, numquam ab officio recedat. ea haec est: detrabere aliquid alteri, et alterius incommodo suum augere, est contra naturam: pro multorum autem incolumitate et salute labores et molestias suscipere, secundum naturam est. hanc legem qui servaverit, nunquam aberrabit, neque aut temporibus perturbabitur, aut Jure Civili, quo quae conceduntur, turpia quidem plerisque non videntur, sed sunt tamen saepissime, cum formulae constitutae, hoc est, legi naturae repugnant. ex hac formula deinde multas quaestiones propositas, quibus officium ex temporibus exquiritur, explicat. ERNESTUS.

M. T. CICERONIS

DE

OFFICIIS

AD

MARCUM FILIUM

LIBER PRIMUS.

QUANQUAM te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae, propter summam et doctoris auctoritatem et urbis; quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis: tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina conjunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate. quam qui-

A

dem ad rem nos (ut videmur) magnum attulimus adjumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum literarum rudes, sed etiam docti, aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad judicandum, quamobrem discas tu quidem a principe hujus aetatis philosophorum, et discas quamdiu voles; tamdiu autem velle debes, quoad te, quantum proficias, non poenitebit: sed tamen nostra legens, non multum a Peripateticis dissidentia, (quoniam utrique et Socratici et Platonici esse volumus,) de rebus ipsis utere tuo judicio; nihil enim impedio: orationem autem Latinam profecto legendis nostris efficies plenior. nec vero hoc arroganter dictum existimari velim: nam philosophandi scientiam concedens multis, quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio aetatem consumpsi, si id mihi assumo, videor id meo jure quodam modo vindicare. quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de Philosophia libros, qui se jam illis fere aequarunt, studiose legas: vis enim dicendi major est in illis; sed hoc quoque colen-

dum est aequabile et temperatum orationis genus. et id quidem nemini video Graecorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere laboraret, sequereturque et illud forense dicendi, et hoc quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium; utrumque certe secuti sumus. equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisset dicere: et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisset. eodemque modo de Aristotele et Isocrate judico; quorum uterque suo studio delectatus contempsit alterum. Sed cum statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere, et multa posthac; ab eo ordiri volui maxime, quod et aetati tuae esset aptissimum, et auctoritati meae. nam, cum multa sint in philosophia et gravia et utilia, accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur

ea, quae de officiis tradita ab illis praecepta sunt: nulla enim vitae pars, neque publicis, neque privatis, neque forensibus, neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest; in eoque colendo sita est vitae honestas omnis, et in negligendo turpitudine. atque haec quidem quaestio communis est omnium philosophorum: quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis, philosophum se audeat dicere? sed sunt nonnullae disciplinae, quae propositis bonorum et malorum finibus officium omne pervertunt: nam, qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; idque suis commodis, non honestate metitur; hic, si sibi ipse consentiat, et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec iustitiam, nec liberalitatem: fortis vero, dolorem summum malum iudicans; aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. quae, quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, sunt tamen a nobis alio loco disputata. hae disciplinae igitur, si sibi consentaneae

esse velint, de officio nihil queant dicere : neque ulla officii praecepta firma, stabilia, conjuncta naturae tradi possunt, nisi aut ab iis qui solam, aut ab iis qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. itaque propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum : quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli jam pridem explosa sententia est ; qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. sequemur igitur hoc quidem tempore, et hac in quaestione, potissimum Stoicos, non ut interpretes ; sed (ut solemus) e fontibus eorum, judicio arbitrioque nostro, quantum, quoque modo videbitur, hauriemus. placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium ; quod a Panaetio praetermissum esse miror : omnis enim, quae a ratione suscipitur de aliqua re, institutio debet a definitione proficisci, ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur. ³ Omnis de officio duplex est quaestio ; unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum ; alterum, quod positum

est in praeceptis, quibus in omnis partes
usus vitae confirmari possit. superioris
generis hujusmodi exempla sunt : omni-
ane officia perfecta sint ? num quod offi-
cium aliud alio majus sit ? et quae sunt ge-
neris ejusdem. quorum autem officiorum
praecepta traduntur, ea quamquam per-
tinent ad finem bonorum, tamen id minus
apparet, quia magis ad institutionem vi-
tae communis spectare videntur ; de qui-
bus est nobis his libris explicandum. at-
que etiam alia divisio est officii : nam et me-
dium quoddam officium dicitur, et perfec-
tum. perfectum officium rectum (opinor)
vocemus, quod Graeci καλὸς ὄρωμα : hoc
autem commune officium καθήκον vocant :
atque ea sic definiunt, ut rectum quod sit,
id perfectum officium esse [definiant] ;
medium autem officium id esse dicant,
quod cur factum sit, ratio probabilis red-
di possit. triplex igitur est (ut Panaetio vi-
detur) consilii capiendi deliberatio : nam,
honestumne factu sit an turpe, dubitant,
id, quod in deliberationem cadit : in quo
considerando saepe animi in contrarias
sententias distrahuntur. tum aut anqui-
runt, aut consultant, ad vitae commodi-

tatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint juvare et suos, conducat id necne, de quo deliberant: quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile: cum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur in deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi. hac divisione (cum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo praetermissa sunt: nec enim solum, utrum honestum an turpe sit, deliberari solet; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius: ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. primum igitur est de honesto, sed dupliciter; tum pari ratione de utili; post de comparatione eorum, differendum. Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam, corpusque tueatur; declinetque ea, quæ nocitura videantur; omniaque, quæ sint ad vivendum necessa-

DE OFFICIIS

ria, anquirat et paret; ut pascum, ut latibula, ut alia generis ejusdem. commune item animantium omnium est conjunctionis appetitus, procreandi causa, et cura quaedam eorum, quae procreata sunt. sed inter hominum et beluam hoc maxime interest; quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque praesens est, se accommodat, paullulum admodum sentiens praeteritum aut futurum: homo autem, quoniam rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt, earumque praegressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, et rebus praesentibus adjungit atque annectit futuras, facile totius vitae cursum videt, ad eamque degendam praeparat res necessarias. eadem natura vi rationis hominem conciliat homini, et ad orationis et ad vitae societatem; ingeneratque in primis praecipuum quandam amorem in eos, qui procreati sunt; impellitque ut hominum coetus et celebrationes esse, et a se obiri velit; ob easque causas studeat parare ea, quae suppeditent et ad cultum et ad victum; nec sibi soli, sed coniugi, libe-

ris, caeterisque, quos caros habeat tueri-
que debeat : quae cura exfuscitat etiam a-
nimos, et majores ad rem gerendam fa-
cit. in primisque hominis est propria veri
inquisitio atque investigatio: itaque, cum
sumus necessariis negotiis curisque vacui,
tum avemus aliquid videre, audire, addis-
cere; cognitionemque rerum, aut occul-
tarum aut admirabilium, ad beate viven-
dum necessariam ducimus : ex quo intel-
ligitur, quod verum, simplex, sincerum-
que sit, id esse naturae hominis aptissi-
mum. huic veri videndi cupiditati adjuncta
est appetitio quaedam principatus, ut
nemini parere animus bene a natura in-
formatus velit, nisi praecipienti aut do-
centi, aut utilitatis causa juste et legitime
imperanti: ex quo animi magnitudo e-
xistit, humanarumque rerum contemptio.
nec vero illa parva vis naturae est ratio-
nisque, quod unum hoc animal sentit quid
sit ordo, quid sit quod deceat, in factis dic-
tisque qui modus. itaque eorum ipsorum,
quae ad spectu sentiuntur, nullum aliud a-
nimal pulchritudinem, venustatem, con-
venientiam partium sentit: quam simili-
tudinem natura ratioque ob oculis ad ani-

mun transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat; cavetque ne quid indecore effeminateve faciat; tum in omnibus et opinionibus et factis, ne quid libidinosè aut faciat aut cogitet: quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, honestum; quod, etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum sit; quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, natura esse laudabile. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tanquam faciem honesti vides; quae, ‘si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato) excitaret sapientiae.’ sed omne quod honestum est, id quatuor partium oritur ex aliqua: aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur; aut in hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quae fiunt, quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. quae quatuor quanquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex

ea parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri; ejusque virtutis hoc munus est proprium: ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit; quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet: quocirca huic, quasi materia, quam tractet, et in qua versetur, subiecta est veritas. reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur; ut et societas hominum conjunctioque servetur; et animi excellentia magnitudoque, cum in augendis opibus, utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. ordo autem, et constantia, et moderatio, et ea, quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quaedam, non solum mentis agitatio: his enim rebus, quae tractantur in vita, modum quendam et ordinem adhibentes honestatem et de-

6 cus conservabimus. Ex quatuor autem locis, in quos honesti naturam vimque di-

visimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam: omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem; in qua excellere, pulchrum putamus; labi autem, errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. in hoc genere, et naturali et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamur; quod vitium effugere qui volet (omnes autem velle debent), adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam: alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium, multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias: quibus vitiis declinatis, quod in rebus, honestis et cognitione dignis, operae curaeque ponetur, id jure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audivimus; in geometria Sex. Pompejum ipsi cognovimus; multos in dialectica, plures in jure civili: quae omnes artes in veri investigatione versantur, cujus studio a rebus gerendis abduci contra officium est; virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen saepe fit in-

termisſio, multique dantur ad ſtudia reditus; tum agitatio mentis, quae numquam acquieſcit, poteſt nos in ſtudiis cogitationis etiam ſine opera noſtra continere: omnis autem cogitatio motuſque animi, aut in conſiliis capiendis de rebus honeſtis et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in ſtudiis ſcientiae cognitioniſque verſatur. ac de primo quidem officiũ
 7 fonte diximus. De tribus autem reliquis latiffime patet ea ratio, qua ſocietas hominum inter ipſos, et vitae quaſi communitas continetur: cujus partes duae ſunt: juſtitia, in qua virtutis ſplendor eſt maximus; ex qua viri boni nominantur: et huic conjuncta beneficentia, quam eandem vel benignitatem vel liberalitatem appellari licet. ſed juſtitiae primum munus eſt, ut ne cui quis noceat, niſi laceſſitus injuria: deinde, ut communibus utatur pro communibus, privatis ut ſuis. ſunt autem privata nulla natura; ſed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti ſunt; aut lege, paſſione, conditione, ſorte: ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatum dicatur, Tuſculanus Tuſculanorum: ſi-

milisque est privatarum possessionum descriptio: ex quo, quia suum cuiusque fit, eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: eo si quis sibi plus appetet, violabit jus humanae societatis. sed ' quoniam (ut ' praeclare scriptum est a Platone) non ' nobis solum nati sumus, ortusque nostri ' partem patria vindicat, partem amici : ' atque, ut placet Stoicis, quae in terris gignuntur, ad usum hominum omnia creari; homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, et communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo; tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. fundamentum est autem iustitiae fides; id est, dictorum conventorumque constantia et veritas: ex quo (quamquam hoc videtur fortasse cuiuspiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta) credamus, quia ' fiat quod dictum est, ' appellatam fidem. sed iniustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui

inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possint, non propulsant injuriam: nam qui injuste impetum in quempiam facit, aut ira aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit, nec obfistit, si potest, injuriae, tam est in vitio, quam si parentes, aut amicos, aut patriam deferat. atque illae quidem injuriae, quae nocendi causa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur; cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt; in quo
8 vitio latissime patet avaritia. Expe-
tuntur autem divitiae cum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates: in quibus autem major est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes, et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. delectant etiam magnifici apparatus, vitaeque cultus cum elegantia et

copia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. nec vero rei familiaris amplificatio nemini nocens vituperanda; sed fugienda semper injuria est. maxime autem adducuntur plerique, ut eos justitiae capiat oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderint: quod enim est apud Ennium,

Nulla sancta societas, nec fides regni est,

id latius patet: nam, quicquid ejusmodi est, in quo non possunt plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates: quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. sed in omni injustitia permulctum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est et ad

tempus, an consulto et cogitata fiat injuria: leviora enim sunt ea, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. ac de inferenda quidem injuria satis dictum est.

9. Praetermittendae autem defensionis, deferendique officii plures solent esse causae: nam aut inimicitias, aut laborem, aut sumtus suscipere nolunt; aut etiam negligentia, pigritia, inertia, aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum; 'quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quae plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant et pro nihilo putent, propterea justos esse: 'nam, dum alterum justitiae genus assequuntur, inferenda ne cui noceant injuria, in alterum incidunt; discendi enim studio impediti, quos tueri debeant, deserunt. itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putant, nisi coactos: aequius autem erit id voluntate fieri; nam hoc ipsum ita justum est, quod

recte fit, si est voluntarium. sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injustitiae genere vacant, in alterum incurrunt: deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum. quoniam igitur, duobus generibus injustitiae propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus iustitia continetur; facile quod cujusque temporis officium sit poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, judicare: est enim difficilis cura rerum alienarum; quamquam Terentianus ille Chremes 'humani nihil a se alienum' putat.' sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quae caeteris, (quae quasi longo intervallo interjecto videmus), aliter de illis, ac de nobis judicamus. quocirca bene praecipunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, aequum sit an iniquum: aequitas enim lucet ipsa per se; dubitatio cogitationem significat injuri-

10 ae. Sed incidunt saepe tempora, cum ea, quae maxime videntur digna esse justo homine, eoque quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria; ut redde-
 dere depositum, promissum facere, quae-
 que pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum, et non servare, fit ju-
 stum: referri enim decet ad ea, quae posui in principio, fundamenta iustitiae; pri-
 mum, ut ne cui noceatur; deinde, ut com-
 muni utilitati serviatur. ea cum tempore commutantur, commutatur officium, et non semper est idem: potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit: nam si (ut in fabu-
 lis est) Neptunus, quod Theseo promise-
 rat, non fecisset, Theseus filio Hippoly-
 to non esset orbatus: ex tribus enim op-
 tatis (ut scribitur) hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus opta-
 vit; quo impetrato, in maximos luctus incidit. nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inu-
 tilia; nec, si plus tibi noceant, quam illi profint, cui promiseris, contra officium est, majus anteponi minori: ut, si consti-

tueris te cuiuspiam advocatum in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium non facere quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. jam illis promissis standum non esse quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? quae quidem pleraque jure praetorio liberantur, nonnulla legibus. existunt etiam saepe injuriae calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa juris interpretatione: ex quo illud, summum jus summa injuria, factum est jam tritum sermone proverbium. quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille, qui, cum triginta dierum essent cum hoste pactae indutiae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium indutiae. ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium, (nihil enim praeter auditum habeo), arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter; at-

que ut regredi, quam progredi mallent. id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. decipere hoc quidem est, non judicare; quocirca in omni re fugienda est talis solertia. Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus injuriam acceperis; est enim ulciscendi et puniendi modus: atque haud scio an fatis sit, eum, qui lacesierit, injuriae suae poenitere: ut et ipse ne quid tale posthac, et caeteri sint ad injuriam tardiores. atque in republica maxime conservanda sunt jura belli: nam, cum sint duo genera decertandi; unum per disceptationem, alterum per vim; cumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum; confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine injuria in pace vivatur. parta autem victoria, conservandi sunt ii, qui non crudeles in bello, nec immanes fuerunt: ut majores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at

Carthaginem et Numantiam funditus sustulerunt. nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. mea quidem sententia, paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. in quo si mihi esset obtemperatum, si non optimam, at aliquam rempublicam, quae nunc nulla est, haberemus. et, cum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt: in quo tantopere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent, more majorum. ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani jure perscripta est; ex quo intelligi potest, nullum bellum esse iustum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit et indictum. Popillius imperator tenebat provinciam, in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat: cum autem Popillio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in

eadem legione militabat, dimisit. sed, cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popillium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiae sacramento; quia, priore amisso, jure cum hostibus pugnare non poterat. adeo summa erat observatio in bello movendo. Marci quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scribit, se audisse eum missum factum esse a consule, cum in Macedonia Persico bello miles esset: monet igitur, ut caveat, ne proelium ineat; negat enim jus esse, qui
 12 miles non sit, pugnare cum hoste. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigante: hostis enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. indicant duodecim tabulae: 'aut status dies cum hoste:' itemque, 'adversus hostem aeterna auctoritas.' quid ad hanc mansuetudinem addi potest, eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appellari? quamquam id nomen durius jam effecit vetustas: a peregrino enim recessit, et proprie in eo, qui arma contra fer-

ret, remansit. cum vero de imperio decertatur, belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulo ante iustas causas esse bellorum. sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minus acerbè gerenda sunt: ut enim, cum civiliter contendimus, aliter, si est inimicus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est; cum altero capitis et famae: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter esset, non uter imperaret: cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi; crudelis Hannibal; reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa praeclara;

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis:

Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare heri, quidve
ferat, Fors,

Virtute experiamur: et hoc simul accipe dictum;

Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorundem me libertati parcere certum est:

LIBER PRIMUS. 25

Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis diis.

regalis sane, et digna Aeacidarum genere
¹³ sententia. Atque etiam, si quid singuli,
temporibus adducti, hosti promiserint, est
in eo ipso fides conservanda: ut primo Pu-
nico bello Regulus captus a Poenis, cum
de captivis commutandis Romam missus
esset, jurassetque se rediturum; primum,
ut venit, captivos reddendos in senatu
non censuit; deinde, cum retineretur a
propinquis et amicis, ad supplicium redi-
re maluit, quam fidem hosti datam fallere.
[secundo autem Punico bello post Can-
nensem pugnam, quos decem Hannibal
Romam adstrictos misit jurejurando, se
redituros esse, nisi de redimendis iis, qui
capti erant, impetrassent; eos omnes cen-
sores, quoad quisque eorum vixit, qui pe-
jerasent, in aerariis reliquerunt: nec mi-
nus illum, qui jurisjurandi fraude culpam
invenerat: cum enim Hannibalis permissu
exisset de castris, rediit paullo post, quod se
oblutum nescio quid diceret; deinde, egres-
sus e castris, jurejurando se solutum puta-
bat: et erat verbis, re non erat. semper au-
tem in fide, quid senseris, non quid dixe-

ris, cogitandum. maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum: cum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum, et eum necaturum, senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. ita ne hostis quidem, et potentis, et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit. Jac de bellicis quidem officiis satis dictum est. meminerimus autem etiam adversus infimos iustitiam esse servandam: est autem infima conditio et fortuna servorum; quibus, non male praecipunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, iusta praebenda. cum autem duobus modis, id est, aut vi aut fraude, fiat injuria, fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur: utrumque ab homine alienissimum; sed fraus odio digna maiore. totius autem iniustitiae nulla capitalior est, quam eorum, qui, tum, cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. de iustitia satis dictum est. Deinceps, ut erat propositum, de beneficentia ac liberalitate dicatur, qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius; sed habet multas cautiones. vi-

dendum est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et caeteris: deinde, ne major benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur; id enim est iustitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi assentatores judicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem alienam convertant. sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. id autem tantum abest ab officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae profit amicis, noceat nemini. quare L. Syllae et C. Caesaris pecuniarum translatio a iustis dominis ad alienos non debet liberalis videri: nihil est enim liberale, quod non idem iustum. alter erat locus cautionis, ne benignitas major

esset, quam facultates : quod, qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod injuriosi sunt in proximos: quas enim copias his et suppeditari aequius est et relinqui, eas transferunt ad alienos. inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per injuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. videre etiam licet plerisque non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa; quae proficisci ab ostentatione magis quam a voluntate videantur. talis autem simulatio vanitati est conjunctior, quam aut liberalitati aut honestati. tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis; in quo et mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos; et communitas ac societas vitae; et ad nostras utilitates officia ante collata: quae ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures causae majoresque ponderis plus habebunt. Quoniam autem vivi-¹⁵ tur non cum perfectis hominibus pleneque sapientibus, sed cum iis, in quibus, praeclare agitur, si sunt simulacra

virtutis; etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua jam multa dicta sunt, iustitia. nam fortis animus et magnus, in homine non perfecto nec sapiente, ferventior plerumque est: illae virtutes virum bonum videntur potius attingere. atque haec in moribus. de benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam, non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia judicemus. si erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, major quaedam cura adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. quod si ea, quae utenda acceperis, maiore mensura, si modo possis, jubet reddere Hesiodus; quidnam beneficio provocati facere debemus? an imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? etenim

si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt? nam cum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, nec ne, in nostra potestate est; non reddere, viro bono non licet, modo id facere possit sine injuria. acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi; nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeat. in quo tamen in primis, quo quisque animi studio et benevolentia fecerit, ponderandum est: multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine iudicio vel modo, in omnes repentino quodam (quasi vento) impetu animi incitati; quae beneficia aequae magna non sunt habenda, atque ea, quae iudicio, considerate, constanterque delata sunt. sed in collocando beneficio, et in referenda gratia, si caetera paria sint, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque; a quo enim plurimum sperant, etiamsi ille his non eget, tamen ei potissimum inserviunt. Opti-¹⁶ me autem societas hominum conjunctio-

que servabitur, si, ut quisque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. sed quae natura principia sint communitalis et societatis humanae, repetendum altius videtur. est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate: ejus autem vinculum est ratio et oratio, quae docendo, discendo, communicando, disceptando, judicando conciliat inter se homines, jungitque naturali quadam societate. neque ulla re longius absumus a natura ferarum; in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus; justitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus: sunt enim rationis et orationis expertes. ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas haec est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas: ut quae descripta sunt legibus et jure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis caetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est; 'amicorum esse omnia communia.' omnia autem communia hominum videntur ea, quae

sunt generis ejus, quod, ab Ennio positum in una re, transferri in permultas potest;

Homo, qui erranti comiter monstrat viam, Quasi lumen de suo lumine accendat, facit: Nihilominus ipsi lucet, cum illi accenderit.

una ex re satis praecipit, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. ex quo sunt illa communia; non prohibere aquam profluentem; pati ab igne ignem capere, si quis velit; consilium fidele deliberanti dare; quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. sed quoniam copiae parvae singulorum sunt, eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo, vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, 'nihilominus ipsi lucet;' ut facultas sit, qua in nostros simus liberales. Gradus autem plures sunt societatis hominum: ut enim ab infinita illa discedatur,¹⁷ propior est ejusdem gentis, nationis, linguae, qua maxime homines conjunguntur. interius etiam est, ejusdem esse

civitatis: multa enim sunt civibus inter se communia, forum, fana, porticus, viae, leges, jura, judicia, suffragia, consuetudines praeterea et familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractae. arctior vero colligatio est societatis propinquorum: ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. nam, cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant lubidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est; proxima in liberis; deinde una domus, communia omnia. id autem est principium urbis, et quasi seminarium reipublicae. sequuntur fratrum conjunctiones: post consobrinorum sobrinorumque, qui, cum una domo jam capi non possint, in alias domos, tanquam in colonias, exeunt. sequuntur conubia et affinitates, ex quibus etiam plures propinqui; quae propagatio et soboles origo est rerum publicarum. sanguinis autem conjunctio benevolentia devincit homines et caritate: magnum est enim eadem habere monumenta majorum, iisdem uti sacris, sepulchra habere communia. sed omnium societatum nulla praestantior.

est, nulla firmior, quam cum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti: illud enim honestum, quod saepe dicimus, etiam si in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. et quamquam omnis virtus nos ad se alliciat, faciatque ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur; tamen justitia et liberalitas id maxime efficit: nihil autem est amabilius, nec copulantius, quam morum similitudo bonorum: in quibus enim eadem studia sunt, eademque voluntates, in his fit, ut aequè quisque altero delectetur, ac se ipso; efficiturque id, quod Pythagoras ultimum in amicitia putavit, ut unus fiat ex pluribus. magna etiam illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro et citro datis acceptisque; quae et mutua et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate. sed, cum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quae cum republica est unicuique nostrum: cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares; sed omnes omnium caritates patria una complexa est; pro qua quis

bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. sed si contentio quaedam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii, principes sint patria et parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus: proximi liberi, totaque domus, quae spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. quamobrem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi: vita autem victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam objurgationes, in amicitiiis vigent maxime: estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo¹⁸ morum conjugavit. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit: ita non iidem erant necessitudinum gradus, qui temporum suntque officia, quae aliis magis, quam aliis

debeantur : ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem aut familiarem ; at, si lis in iudicio sit, propinquum potius et amicum, quam vicinum defenderis. haec igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio; et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat; ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt : sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem (ut facimus ipsi); sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. atque ab iis rebus, quae sunt in jure societatis humanae, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus. intelligendum est autem, cum proposita sint genera quatuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno elatoque, humanasque res despiciente, factum sit. itaque in probris

maxime in promptu est, si quid tale dici potest ;

Vos etenim juvenes animum geritis muliebrem ;

Ille virago viri.

et si quid ejusmodi ;

———— Salmaci,

Da spolia — sine sudore et sanguine.

contraque in laudibus , quae magno animo, et fortiter excellenterque gesta sunt, ea, nescio quomodo, quasi pleniore ore laudamus. hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis , Leuctris : hinc noster Cocles , hinc Decii, hinc Cnaeus et Publius Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii : maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu feremilitari.

19 Sed ea animi elatio, quae cernitur in periculis et laboribus, si justitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est : non enim modo id virtutis non est ; sed potius immanitatis omnem humanitatem repellent.

tis. itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro aequitate. quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus: nihil enim honestum esse potest, quod iustitia vacat. praeclarum igitur Platonis illud: 'non solum, inquit, scientia, quae est remota a iustitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda; verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen habeat, quam fortitudinis.' itaque viros fortes et magnanimos, eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus; quae sunt ex media laude iustitiae. sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur: ut enim apud Platonem est, 'omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi;' sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. difficile autem est, cum praestare omnibus concupieris,

servare aequitatem, quae est justitiae maxime propria. ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur; existuntque in republica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam justitia pares. sed quo difficilius, hoc praeclarius: nullum est enim tempus, quod justitia vacare debeat. fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant injuriam. vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxime naturam sequitur, in factis positum, non in gloria judicat; principemque se esse mavult, quam videri. etenim, qui ex errore imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. facillime autem ad res injustas impellitur, ut quisque est altissimo animo, et gloriae cupiditate: qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam. Om-
20 nino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur: quarum una in rerum externarum desipientia ponitur,

cum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere; nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunae succumbere. altera est res, ut, cum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, et maxime utiles; sed et vehementer arduas, plenasque laborum et periculorum cum vitae, tum multarum aliarum rerum, quae ad vitam pertinent. harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: causa autem et ratio efficiens magnos viros est in priore; in eo enim est illud, quod excellentes animos et humana contemnentes facit. id autem ipsum cernitur in duobus; si et solum id, quod honestum sit, bonum iudices; et ab omni animi perturbatione liber sis. nam et ea, quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere; eaque ratione stabili firmaque contemnere, fortis animi magnique ducendum est: et ea, quae videntur acerba, (quae multa et varia in hominum vita fortunaque versantur) ita ferre, ut nihil a statu naturae discedas, nihil

a dignitate sapientis, robusti animi est
magnaeque constantiae. non est autem
consentaneum, qui metu non frangatur,
eum frangi cupiditate; nec, qui invictum
se a labore praestiterit, vinci a voluptate.
quamobrem et haec videnda sunt, et pe-
cuniae fugienda cupiditas: nihil enim est
tam angusti animi, tamque parvi, quam
amare divitias: nihil honestius magnifi-
centiusque quam pecuniam contemnere,
si non habeas; si habeas, ad beneficentiam
liberalitatemque conferre. cavenda est eti-
am gloriae cupiditas, ut supra dixi: eripit
enim libertatem, pro qua magnanimis vi-
ris omnis debet esse contentio. nec vero
imperia expetenda, ac potius aut non acci-
pienda interdum, aut deponenda non-
numquam. vacandum autem est omni ani-
mi perturbatione, tum cupiditate et metu,
tum etiam aegritudine et voluptate animi
et iracundia; ut tranquillitas animi et
securitas adsit, quae affert cum constanti-
am, tum etiam dignitatem. multi autem
et sunt et fuerunt, qui eam, quam dico,
tranquillitatem expetentes, a negotiis pu-
blicis se removerint, ad otiumque persfu-
gerint: in his et nobilissimi philosophi

longeque principes. et quidam homines
severi et graves nec populi nec principum
mores ferre potuerunt; vixeruntque non-
nulli in agris, delectati re sua familiari.
his idem propositum fuit, quod regibus,
ut ne qua re egerent; ne cui parerent; li-
bertate uterentur, cujus proprium est, sic
vivere ut velis. Quare, cum hoc com-²¹
mune sit potentiae cupidorum cum iis,
quos dixi, otiosis, alteri se adipisci id pos-
se arbitrantur, si opes magnas habeant;
alteri, si contenti sint et suo et parvo. in
quo neutrorum omnino contemnenda est
sententia: sed et faciliior et tutior, et mi-
nus aliis gravis aut molesta, vita est otio-
sorum: fructuosior autem hominum ge-
neri, et ad claritatem amplitudinemque
aptior, eorum, qui se ad rempublicam et
ad res magnas gerendas accommodave-
runt. quapropter et iis forsitan conce-
dendum sit, rempublicam non capeffenti-
bus, qui eccellente ingenio doctrinae se-
se dediderunt; et iis, qui aut valetudinis
imbecillitate, aut aliqua graviore causa
impediti, a republica recesserunt, cum e-
jus administrandae potestatem aliis lau-
demque concederent. quibus autem talis

21
nulla sit caussa, si despiciere se dicant ea, quae plerique mirentur, imperia et magistratus; iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. quorum iudicium in eo, quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factum est non probare: sed videntur labores et molestias tum offensionum tum repulsarum, quasi quandam ignominiam, timere, et infamiam. sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constant; voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores; gloriam negligant, frangantur infamia: atque ea quidem non satis constanter. sed iis, qui habent a natura adiumenta rerum gerendarum, abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus, et gerenda respublica est: nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. capeissentibus autem rempublicam, nihilo minus quam philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, et ea, quam saepe dico, tranquillitas animi atque securitas; si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate constantiaque victuri. quae eo faciliora

sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vita, quae fortuna feriat; et quo minus multis rebus egent; et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. quocirca non sine causa majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quam quietis: quo magis his et magnitudo animi est adhibenda, et vacuitas ab angoribus. ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit; sed etiam ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet propter ignaviam, aut nimis confidat propter cupiditatem. in omnibus autem negotiis, prius quam aggrediare, adhibenda est praeparatio diligens. Sed,²² cum plerique arbitrentur res bellicas majores esse, quam urbanas, minuenda est haec opinio: multi enim bella saepe quaesiverunt propter gloriae cupiditatem: atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit; eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, et cupidi bellorum gerendorum. vere autem si volumus judicare, multae res exstiterunt urbanae ma-

jores clarioresque, quam bellicae : quamvis enim Themistocles jure laudetur, et sit ejus nomen, quam Solonis, illustrius ; citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas ; non minus praeclarum hoc, quam illud, judicandum est : illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati : hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit : at ille vere, ab se adjutum Themistoclem ; est enim bellum gestum consilio senatus ejus, qui a Solone erat constitutus. licet eadem de Pausania Lyfandroque dicere ; quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedaemoniis dilatatum putatur, tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendi sunt. quinetiam ob has ipsas causas et parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. mihi quidem neque, pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cum versaremur in republica, Qu. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur : parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi.

nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in excindenda Numantia reipublicae profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit. quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione; attingit etiam bellicam, quoniam vi manuque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu. illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio;

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus, nonne togae arma cessere? neque enim in republica periculum fuit gravius unquam, nec majus otium: ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. quae res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et haereditas hujus gloriae, et factorum imitatio pertinet. mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus Cn. Pompeius,

multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, 'frustra se triumphum tertium deponaturum fuisse, nisi, meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet esset habiturus.' sunt igitur domesticae fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus etiam, quam in his, operae studii.
²³ que ponendum est. Omnino illud honestum, quod ex animo excelsio magnifico-que quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus, exercendum tamen corpus, et ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis et in labore tolerando. honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura et cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicae praesunt, quam qui bellum gerunt. itaque eorum consilio saepe aut non suscepta, aut confecta bella sunt, nonnumquam autem etiam illata; ut M. Catonis bellum tertium Punicum, in quo etiam mortui valuit auctoritas. quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione, faciamus. bellum autem

ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quaefita videatur. fortis vero et constantis est, non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; sed praesenti animo uti et consilio, nec a ratione discedere. quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere quid accidere possit in utramque partem; et quid agendum sit, cum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit, non putaram. haec sunt opera magni animi et excelsi, et prudentia consilioque fidentis. temere autem in acie versari, et manu cum hoste configere, immane quiddam et beluarum simile est: sed, cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda. De ever-²⁴ tendis autem diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter; idque est magni viri, rebus agitis, punire fontes, multitudinem conservare, in omni fortuna recta atque honesta retinere: ut enim sunt, (quemadmodum supra dixi), qui urbanis rebus bellicas anteponant; sic reperies multos,

quibus periculosa et callida consilia quietis et cogitatis splendidiora et majora videntur. numquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causa; quo nihil potest esse stultius. quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant; gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. quare in tranquillo tempestatem adversam optare, dementis est; subvenire autem tempestati quavis ratione, sapientis; eoque magis, si plus adipiscare re explicata boni, quam addubitata mali. periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicae. itemque alii de vita, alii de gloria et benevolentia civium, in discrimen vocantur. promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia; dimicareque paratius de honore et gloria, quam de caeteris commodis. inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundero pro patria parati essent; iidem glori-

ae iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui, cum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginusis removen- dam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. quibus ille respondit, 'Lacedaemonios, classe illa amissa, aliam parare posse; se fugere sine suo dedecore non posse.' atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris: illa pestifera, qua, cum Cleombrotus invidiam timens temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. quanto Qu. Maximus melius? de quo Ennius;

Unus homo nobis cunctando restituit
rem:

Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret.

quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis: sunt enim qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audent dicere. Omnino, 25

qui reipublicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quaecunque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicae curent; ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deferant: ut enim tutela, sic procuratio reipublicae ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est: qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cuiusque videantur, pauci universorum. hinc apud Athenienses magnae discordiae: in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quae gravis et fortis civis, et in republica dignus principatu, fugiet atque oderit; tradetque se totum reipublicae, neque opes aut potentiam consecrabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet,

ut, dum eam conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quae dixi. miserrima est omnino ambitio honorumque contentio: de qua praeclare apud eundem est Platonem; ‘similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempublicam administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret.’ idemque praecipit, ‘ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo iudicio tueri rempublicam velint:’ qualis fuit inter P. Africanum et Qu. Metellum sine acerbitate dissensio. nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse censebunt: nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia. in liberis vero populis, et in iuris aequabilitate, exercenda etiam est facilitas, et altitudo animi, quae dicitur; ne, si irascamur aut intempestive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur

reipublicae causa severitas, sine qua administrari civitas non potest. omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet; neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis castigat, sed ad reipublicae utilitatem referri. cavendum est etiam, ne major poena quam culpa sit; et ne iisdem de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. prohibenda autem maxime est ira in puniendo: numquam enim, iratus qui accedit ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium et parum; quae placet Peripateticis; et recte placet, modo ne laudarent iracundiam, et dicerent utiliter a natura datam: illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque ut ii, qui praesunt reipublicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, ²⁶ sed aequitate ducuntur. Atque etiam in rebus prosperis, et ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque magnopere fugiamus. nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, levitatis est: praeclaraque est aequalitas in omni vita, et idem semper vultus eademque frons; ut de Socrate, item-

que de C. Laelio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis et gloria superatum a filio, facilitate et humanitate video superiorem fuisse : itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus fuit : ut recte praecipere videantur, qui monent, ut quanto superiores sumus, tanto nos geramus summissius. Panaetius quidem Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum ait dicere, ‘ ut equos, ‘ propter crebras contentiones proeliorum, ferocitate exsultantes domitoribus ‘ tradere soleant, ut his facilioribus possint uti ; sic homines secundis rebus effrenatos, sibi que praefidentes, tamquam ‘ in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque ‘ fortunae.’ atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, hisque major etiam, quam ante, tribuenda auctoritas. iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus ; in quo falli facile est ; tales enim nos tunc putamus esse, ut jure laudemur : ex quo nascuntur innumerabilia peccata, cum

homines inflati opinionibus turpiter iridentur, et in maximis versantur erroribus. sed haec quidem haftenus. illud autem sic est judicandum, maximas geri res, et maximi animi, ab iis, qui respublicas regant; quod earum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat: esse autem magni animi, et fuisse multos, etiam in vita otiosa, qui aut investigarent, aut conarentur magna quaedam, seseque suarum rerum finibus continerent; aut interjecti inter philosophos, et eos qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos; potiusque et amicis impertientes et reipublicae, si quando usus esset: quae primum bene parta sit, nullo neque turpi quaestu neque odioso; tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat; deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia; nec libidini potius luxuriaeque, quam liberalitati et beneficentiae pareat. haec praescripta servantem licet magnifice, graviter, animoseque vivere; atque etiam simpliciter, fideliter, vitaeque hominum amice. Sequitur,

ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua verecundia, et quasi quidam ornatus vitae temperantia et modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus cernitur. hoc loco continetur id, quod dici Latine decorum potest; Graece enim *πρέπον* dicitur. hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari: nam et quod decet honestum est, et quod honestum est decet. qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam explanari potest: quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas. itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco differendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet: nam et ratione uti atque oratione prudenter, et agere quod agas considerate, omnique in re quid sit veri videre et tueri, decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare et mente esse captum: et iusta omnia, decora sunt; iniusta contra, ut turpia, sic indecora. similis est ratio fortitudinis: quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur; quod contra, id

ut turpe, sic indecorum. quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum; et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu: est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. ut venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine; sic hoc, de quo loquimur, decorum totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. est autem ejus descriptio duplex: nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur; et aliud huic subjectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. atque illud superius sic fere definiri solet: decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiae, in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. quae autem pars subjecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat, cum specie qua-

28 dam liberali. Haec ita intelligi, existimare possumus ex eo decoro, quod Poe-

tae sequuntur; de quo alio loco plura dici solent. sed tum servare illud poetas dicimus, quod deceat, cum id, quod quaque persona dignum est, et fit et dicitur: ut, si Aeacus aut Minos diceret,

Oderint dum metuant,----aut,

Natis sepulcro ipse est parens,
indecorum videretur, quod eos fuisse justos accepimus: at, Atreo dicente, plausus excitantur; est enim digna persona oratio. sed poetae, quid quemque deceat, ex persona judicabunt: nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. quocirca poetae, in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, videbunt: nobis autem cum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint; cumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus; efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fufum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis: ut enim pulcritudo corporis apta compositione mem-

brorum movet oculos, et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine et constantia, et moderatione dictorum omnium atque factorum. adhibenda est igitur quaedam reverentia, adversus homines, et optimi cujusque et reliquorum: nam negligere quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. est autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter justitiam et verecundiam: justitiae partes sunt, non violare homines: verecundiae, non offendere; in quo maxime perspicitur vis decori. his igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto. officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam, quae deducit ad convenientiam conservationemque naturae; quam si sequimur ducem, numquam aberrabimus; sequemurque et id quod acutum et perspicax natura est; et id quod ad hominum consociationem accommodatum; et id quod vehemens atque forte. sed maxima vis decori in hac

inest parte, de qua disputamus: neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. duplex est enim vis animorum atque naturae: una pars in appetitu posita est, quae est ὁρμὴ Graece, quae hominem huc et illuc rapit: altera in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum fugiendumque sit: ita fit, ut ratio praesit, appetitus obtemperet. Omnis autem²⁹ actio vacare debet temeritate et negligentia; nec vero agere quidquam, cujus non possit causam probabilem reddere: haec est enim fere descriptio officii. efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque praecurrant, nec propter pigritiam aut ignaviam deferant; sintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant; ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio: nam, qui appetitus longius evagantur, et, tanquam exsultantes sive cupiendo sive fugiendo, non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt; relinquunt enim et abjiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subiecti

lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt; quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. ex quibus illud intelligitur, (ut ad officii formam revertamur), appetitus omnes contrahendos sedandosque esse, excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuitu, inconsiderate negligenterque agamus. neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum et jocum facti esse videamur; sed ad severitatem potius, et ad quaedam studia graviora atque majora. ludo autem et joco uti illo quidem licet; sed, sicut somno et quietibus caeteris, tum cum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. ipsumque genus jocandi non profusum nec immodestum, sed ingenuum et factum esse debet: ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestis actionibus non sit aliena; sic in ipso joco aliquod probi ingenii lumen eluceat. duplex omnino est jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagi-

tiosum, obscenum : alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum : quo genere non modo Plautus noster, et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt : multaque multorum facete dicta ; ut ea, quae a sene Catone collecta sunt, quae vocant ἀποφθίγματα. facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis joci : alter est, si tempore sit ac remisso animo, libero dignus : alter ne homine quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profunda-
mus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. suppeditant autem et campus noster, et studia venandi, honesta exempla ludendi. Sed pertinet ³⁰ ad omnem officii quaestionem semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque beluis antecedit. illae nihil sentiunt nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu : hominis autem mens discendo alitur et cogitando, semper aliquid aut anquirat aut agit, videndique et audiendi delectatione ducitur. quinetiam, si quis est paullo ad

voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere (sunt enim quidam homines non re, sed nomine); sed, si quis est paullo erectior, quamvis voluptate capiat, occultat et dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam: ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia, eamque contemni et rejici oportere: sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendae modum. itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referatur, et ad vires, non ad voluptatem. atque etiam si considerare volumus, quae sit in natura excellentia et dignitas, intelligemus quam sit turpe diffuere luxuria, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum parce, continenter, severe, sobrie. intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis: quarum una est communis, ex eo quod omnes participes sumus rationis praestantiaeque ejus, qua antecellimus bestiis; a qua omne honestum decorumque trahitur, et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur: altera autem, quae proprie singulis est tributa:

ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt, (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere; itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem), sic in animis existunt majores etiam varietates. erat in L. Crasso et in L. Philippo multus lepos: major etiam, magisque de industria, in C. Caesare, L. filio: at iisdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso adolescente singularis severitas: in C. Laelio multa hilaritas; in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior. de Graecis autem, dulcem et facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione dissimulatorem, quem *ἐῖρωνα* Graeci nominaverunt Socratem, accepimus: contra, Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. callidum Hannibalem ex Poenorum; ex nostris duçibus Q. Maximum accepimus; facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praecipere hostium consilia. in quo genere Graeci Themistoclem et Pheraeum Jasonem caeteris anteponunt: in primisque versutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior vita ejus esset,

et plus aliquanto reipublicae prodesset, furere se simulavit. sunt his alii multum dispares, simplices et aperti; qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuius deserviant, dum, quod velint, consequantur; ut Syllam et M. Crassum videbamus: quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lyfandrum accepimus; contraque Callicratidam, qui praefectus classis proximus post Lyfandrum fuit. itemque in sermonibus alium quemque, quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur: quod in Catulo, et in patre et in filio; itemque in Q. Mutio Mancina vidimus. audiavi ex majoribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica: contraque, patrem ejus, illum, qui T. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum; obeamque rem ipsam magnum clarumque fuisse. innumerae aliae dissimilitudines sunt naturae, morumque, minime tamen vituperandorum. Admodum autem tenen-

da sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus; ea tamen conservata, propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostrae naturae regula metiamur: neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam sequi, quod assequi non queas. ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invita (ut aiunt) Minerva, id est, adversante et repugnante natura. omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum; quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam: ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Graeca verba inculcantes jure optimo irrideamur; sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus. atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non

debeat. num enim alia in caussa M. Cato fuit, alia caeteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? atqui caeteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod eorum vita lenior, et mores fuerant faciliores: Catoni autem cum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roboravisset, semperque in proposito susceptoque consilio permanisset, moriendum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. quam multa passus est Ulysses in illo errore diuturno, cum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem et jucundum se esse vellet? domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. at Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa perpeti maluisset. quae contemplantur expendere oportebit, quid quisque habeat sui; eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant: id enim maxime quemque decet, quod est cujusque suum maxime. suum igitur quisque noscat ingenium, acremque se et bonorum et

vitiorum suorum judicem praebeat; ne scaenici plus quam nos videantur habere prudentiae: illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt; qui voce freti sunt, Epigonos, Medumque; qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram; semper Rutilius, quem ego memini, Antiopam; non saepe Aesopus Ajacem. ergo histrio hoc videbit in scaena, non videbit vir sapiens in vita? ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus: sin aliquando necessitas nos ad ea detruferit, quae nostri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minime indecore facere possimus. nec tam est enitendum, ut bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus. Ac duabus iis ³² personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliquis aut tempus imponit: quarta etiam, quam nobismet ipsi iudicio nostro accommodamus. nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes, eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur: ipsi autem gerere quam personam ve-

limus, a nostra voluntate proficiscitur : itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant : ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. quorum vero patres aut majores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere : ut Q. Mucius Publii filius in jure civili ; Pauli filius Africanus in re militari. quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam : ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam : quod idem fecit Timotheus Cononis filius ; qui, cum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem doctrinae et ingenii gloriam adjecit. fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione majorum, suum quoddam institutum consequantur : maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt obscuris orti majoribus. haec igitur omnia, cum quaerimus, quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. in primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus, et in quo genere vitae : quae deliberatio est omnium difficillima. ineunte

enim adolescentia, cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit: itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quid optimum esset, judicare. nam quod Herculem Prodicium dicunt, ut est apud Xenophontem, cum primum pubesceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est), exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Jovis fatu edito, potuit fortasse contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur. plerumque autem, parentium praeceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur: alii multitudinis judicio feruntur, quaeque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen, siue felicitate quadam, siue bonitate naturae, siue parentium disciplina, rectam vitae secuti sunt viam. Illud autem ma- 33

xime rarum genus est eorum, qui aut eccellente ingenii magnitudine, aut praeclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: in qua deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum: nam, cum in omnibus, quae aguntur, ex eo modo, quo quisque natus est, (ut supra dictum est), quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda multo est major rei cura adhibenda, ut constare in vitae perpetuitate possimus nobismet ipsi, nec in ullo officio claudicare. ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam, utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitae; sed naturae magis: multo enim et firmior est et constantior; ut fortuna nonnumquam, tamquam ipsa mortalis, cum immortalī natura pugnare videatur. qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat (id enim maxime decet), nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. quod si acciderit (potest autem ac-

cidere), facienda morum institutorumque mutatio est. eam mutationem si tempora adjuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit pedetentimque facienda; ut amicitias, quae minus delectent et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente praecidere. commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse majores; primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda; deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possint (ut superioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui); si igitur non poterit sive causas defensitare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere; illa tamen praestare debet, quae erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam; quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, gloria virtutis rerumque

gestarum; cui dedecori esse, nefas et vi-
 34 tium judicandum est. Et quoniam of-
 ficia non eadem disparibus aetatibus tri-
 buuntur, aliaque sunt juvenum, alia seni-
 orum; aliquid etiam de hac distinctione di-
 cendum est. est igitur adolescentis majores
 natu vereri, exque his deligere optimos
 et probatissimos, quorum consilio atque
 auctoritate nitatur: ineuntis enim aetatis
 inscitia senum constituenda et regenda
 prudentia est. maxime autem haec aetas a
 libidinibus arcenda est, exercendaque in
 labore, patientiaque et animi et corporis;
 ut eorum et in bellicis et in civilibus offi-
 ciis vigeat industria. atque etiam, cum re-
 laxare animos, et dare se jucunditati vo-
 lent, caveant intemperantiam, memine-
 rint verecundiae: quod erit facilius, si in
 ejusmodi quidem rebus majores natu ve-
 lint interesse. senibus autem labores cor-
 poris minuendi, exercitationes animi e-
 tiam augendae videntur: danda vero ope-
 ra, ut et amicos et juventutem, et maxime
 rempublicam consilio et prudentia quam
 plurimum adjuvent. nihil autem magis
 cavendum est senectuti, quam ne languo-
 ri se desidiaque dedat. luxuria vero, cum

omni aetati turpis, tum senectuti foedissima est: sin autem etiam libidinum intemperantia accesserit, duplex malum est: quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam. ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. est igitur proprium munus magistratus, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque ejus dignitatem et decus sustinere, servare leges, jura describere, ea fidei suae commissa meminisse. privatum autem oportet aequo et pari cum civibus jure vivere, neque submissum et abjectum, neque se efferentem: tum in republica ea velle, quae tranquilla et honesta sint: talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. peregrini autem atque incolae officium est, nihil praeter suum negotium agere, nihil de alieno anquirere, minimeque in aliena esse republica curiosum. ita fere officia reperientur, cum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda consilioque capiendo

35 servare constantiam. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis et dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, (idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, sed satis erit intelligi: in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, et apud quos vivamus), his quoque de rebus pauca dicantur. principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem, quae formam nostram reliquamque figuram, in qua esset species honesta, posuit in promptu: quae autem partes corporis, ad naturae necessitatem datae, adspectum essent deformem habiturae ac turpem, eas contextit atque abdedit. hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia: quae enim natura occulta- vit, eadem omnes, qui sana mente sunt, remonent ab oculis, ipsique necessitati, dant operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quodque facere turpe non est, modo oc-

culte; id dicere obscenum est: itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscenitas. nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae re turpia non sint, verbis flagitiosa ducamus; illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis: latrocinari, fraudare, adulterare, re turpe est; sed dicitur non obscene: liberis dare operam, re honestum est, nomine obscenum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. nos autem naturam sequamur, et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus: status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus teneant illud decorum. quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; ne quid effeminatum aut molle, et ne quid durum aut rusticum sit. nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. scaenicorum quidem mos tantam habet vetere disciplina verecundiam, ut in scaenam sine subligaculo prodeat nemo: verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut

corporis partes quaedam aperiantur, ad-
 spiciantur non decore. nostro quidem
 more cum parentibus puberes filii, cum
 foceris generi non lavantur. retinenda
 est igitur hujus generis verecundia, prae-
 36 fertim natura ipsa magistra et duce. Cum
 autem pulchritudinis duo genera sint,
 quorum in altero venustas sit, in altero
 dignitas; venustatem muliebrem ducere
 debemus, dignitatem virilem. ergo et a
 forma removeatur omnis viro non dig-
 nus ornatus; et huic simile vitium in ge-
 stu motuque caveatur: nam et palaestriçi
 motus saepe sunt odiosiores, et histrionum
 nonnulli gestus ineptiis non vacant; et
 in utroque genere, quae sunt recta et sim-
 plicia, laudantur. formae autem dignitas
 coloris bonitate tuenda est; color exerci-
 tationibus corporis. adhibenda est prae-
 terea munditia, non odiosa neque exqui-
 sita nimis; tantum quae fugiat agrestem
 et inhumanam negligentiam. eadem ra-
 tio est habenda vestitus; in quo, sicut in
 plerisque rebus, mediocritas optima est.
 cavendum est autem ne aut tarditatibus
 utamur in gressu mollioribus, ut pompa-
 rum ferculis similes esse videamur, aut in

festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quae cum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur; ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant; quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus, et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. motus autem animorum duplices sunt, alteri cogitationis, alteri appetitus: cogitatio in vero exquirendo maxime versatur; appetitus impellit ad agendum: curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur; appetitum rationi obedientem praebeamus. Et quo- 37
niam magna vis orationis est, eaque duplex; altera contentionis, altera sermonis; contentio disceptionibus tribuatur iudiciorum, concionum, senatus; sermo in circulis, disputationibus, congregationibus familiarium versetur: sequatur etiam convivia. contentionis praecepta rhetorum sunt; nulla sermonis, quamquam haud scio an possint haec quoque esse: sed discentium studiis inveniuntur

magistri; huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia; quamquam, quae verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. sed, cum orationis indicem vocem habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis; utrumque omnino a natura petendum est; verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. nihil fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti literarum; quamquam erant literati, sed et alii. hi autem optime uti lingua Latina putabantur: sonus erat dulcis; literae neque expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut putidum; sine contentione vox, nec languens nec canora. uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. sale vero et facetiis Caesar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forense genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. in omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re quid deceat exquirimus. sit igitur hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax; insit in

eo lepos, nec vëro, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios; sed cum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet. ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem. in primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus; quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absentibus detrahendi causa, aut per ridiculum, aut severe, maledice, contumelioseque dicitur. habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. danda igitur opera est, ut, etiam si aberrare ad alia coeperit, ad haec revo-
cetur oratio; sed, utcumque aderunt: neque enim omnes iisdem rebus, nec omni tempore similiter delectamur. animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat; et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. Sed,³⁸ quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; sic ejusmodi motibus sermo de-

bet vacare, ne aut ira existat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat. maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem confereamus, et vereri et diligere videamur, objurgationes etiam nonnumquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione majore, et verborum gravitate acriore. id agendum etiam est, ut ne ea facere videamur irati; sed, ut ad urendum et secandum, sic ad hoc genus castigandi raro invitique veniamus: nec umquam nisi necessario, si nulla reperitur alia medicina. sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerare potest. magnam autem partem clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjuncta, ut et severitas adhibeatur, et contumelia repellatur. atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet objurgatio, significandum est, ipsius causa, qui objurgetur, susceptum esse. rectum est autem etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam pellere: quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea

nec constanter fieri possunt, nec illi, qui
adsunt, probari. deformis etiam est de se
ipso praedicare, falsa praesertim, et cum
irrisione audientium imitari militem glo-
riosum. Et, quoniam omnia persequi-³⁹
mur (volumus quidem certe), dicendum
est etiam, qualem hominis honorati et
principis domum placeat esse; cujus finis
est usus, ad quem accommodanda est ae-
dificandi descriptio: et tamen adhibenda
commoditatis dignitatisque diligentia.
Cn. Octavio, qui primus ex illa familia
consul factus est, honori fuisse accepimus,
quod praeclaram aedificasset in Palatio,
et plenam dignitatis domum; quae, cum
vulgo viseretur, suffragata domino, no-
vo homini, ad consulatum putabatur.
hanc Scaurus demolitus, accessionem ad-
junxit aedibus: itaque ille in suam domum
consulatum primus attulit; hic, summi et
clarissimi viri filius, in domum multipli-
catam, non repulsam solum retulit, sed
ignominiam etiam et calamitatem. or-
nanda est enim dignitas domo, non ex
domo tota quaerenda: nec domo domi-
nus, sed domino domus honestanda est.
et, ut in caeteris habenda ratio non sui

solum, sed etiam aliorum; sic in domo elari hominis, in quam et hospites multi recipiendi sunt, et admittenda hominum cujusquemodi multitudo, adhibenda est cura laxitatis: aliter ampla domus dedecori domino saepe fit, si est in ea solitudo; et maxime si aliquando, alio domino, solita est frequentari: odiosum est enim, cum a praetereuntibus dicitur;

O domus antiqua, heu quam dispari dominare domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere. cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumtu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est: studiose enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur; ut L. Luculli summi viri virtutem quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus: eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitae transferenda est. sed haec haecenus. in omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat, quo

nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor cura et opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, ut caveamus, ut ea, quae pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderanda sint; modus autem est optimus decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. horum tamen trium praestantissimum est, appetitum obtemperare rationi. Deinceps⁴⁰ de ordine rerum, et de opportunitate temporum dicendum est. hac autem scientia continetur ea, quam Graeci *εὐταξία* nominant; non haec, quam interpretamur modestiam; quo in verbo modus inest: sed illa est *δραξία*, in qua intelligitur ordinis conservatio. itaque (ut eandem nos modestiam appellemus) sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quae agentur aut dicuntur, loco suo collocandarum. ita videtur eadem vis ordinis et collocationis fore: nam et ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis et accommodatis locis; locum autem actionis, opportunitatem

temporis esse dicunt; tempus autem actionis opportunum Graece *καιρία*, Latine appellatur occasio: sic fit, ut modestia haec (quam ita interpretamur, ut dixi) scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum. sed potest eadem esse prudentiae definitio, de qua principio diximus: hoc autem loco de moderatione et temperantia, et earum similibus virtutibus quaerimus. itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt: quae autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. turpe est enim valdeque vitiosum, in re severa convivio dignum, aut delicatum aliquem inferre sermonem. bene Pericles, cum haberet collegam in praetura Sophoclem poetam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles, ‘O puerum pulchrum, Pericle!’ at enim praetorem, Sophocle, decet non

‘ solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere.’ atqui hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset: tanta vis est et loci et temporis, ut, si quis, cum causam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur inscitia temporis. sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, ut si quis in foro cantet, aut si quae est alia magna perversitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem et praecepta desiderant: quae autem parva videntur esse delicta, neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum. ut in fidibus aut tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet: sic videndum est in vita, ne forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo major et melior actionum, quam sonorum concentus est. Itaque,⁴¹ ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt, sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadverfores vitiorum, magna saepe intelligemus ex parvis. ex

oculorum obtutu, ex supercilliorum aut remissione aut contractione, ex moestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex caeteris similibus facile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. quo in genere non est incommodum, quale quodque eorum sit, ex aliis judicare; ut, si quid dedeceat in illis, vitemus et ipsi: fit enim, nescio quomodo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur. itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causa, magistri. nec vero alienum est, ad ea eligenda, quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere, (major enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur): in quibus videndum, non modo quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat, atque etiam qua de causa sentiat: ut enim pictores, et ii qui signa fabricantur, et vero etiam poetae suum quisque opus a vulgo considerari vult; ut, si quid reprehensum

fit a pluribus, id corrigatur; hique et secum, et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt; sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda et non facienda, et mutanda et corrigenda sunt. quae vero more aguntur institutisque civilibus, de iis nihil est praeciendum; illa enim ipsa praecepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutivae sint, idem sibi arbitretur licere: magnis illi, et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est ejicienda: est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes, ac bene meritos aut merentes, sicut aliquo honore aut imperio affectos, observare et colere debemus; tribuere etiam multum senectuti; cedere iis, qui magistratum habebunt; habere delectum civis et peregrini; in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit: ad summam (ne agam de singulis), communem totius generis hominum con-

ciliationem et consociationem colere, tu-
 42 eri, servare debemus. Jam de artificii
 et quaestibus, qui liberales habendi, qui
 sordidi sint, haec fere accepimus. primum
 improbantur ii quaestus, qui in odia ho-
 minum incurrunt; ut portitorum, ut foe-
 neratorum. illiberales autem et sordidi
 quaestus mercenariorum omnium, quo-
 rum operae, non quorum artes emuntur:
 est enim in illis ipsa merces auctoramen-
 tum servitutis. sordidi etiam putandi, qui
 mercantur a mercatoribus, quod statim
 vendant: nihil enim proficiunt, nisi ad-
 modum mentiantur; nec vero quidquam
 est turpius vanitate. opificesque omnes
 in sordida arte versantur; nec enim quid-
 quam ingenuum potest habere officina.
 minimeque artes hae probandae, quae mi-
 nistrae sunt voluptatum; cetarii, lanii,
 coqui, fartores, piscatores, ut ait Te-
 rentius: adde huc, si placet, unguentari-
 os, saltatores, totumque ludum talarium.
 quibus autem artibus aut prudentia ma-
 jor inest, aut non mediocris utilitas quae-
 ritur, ut medicina, ut architectura, ut do-
 ctrina rerum honestarum, hae sunt iis,
 quorum ordini conveniunt, honestae.

mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: si magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda: atque etiam, si, satiata quaestu, vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, sic ex ipso portu se in agros possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius: de qua quoniam in Catone majore satis multa diximus, illinc assumes quae ad hunc locum pertinebunt. Sed ab iis par-⁴³ tibus, quae sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere saepe contentio et comparatio; de duobus honestis utrum honestius; qui locus a Panaetio est praetermissus. nam, cum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis; hae in deligendo officio saepe inter se comparentur, necesse est.

placet igitur aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest; quod, si contingerit ea vita sapienti, ut, omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quae cognitione digna sint, summo otio secum ipse consideret et contempletur; tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. princepsque omnium virtutum illa sapientia, quam σοφία Graeci vocant, (prudentiam enim, quam Graeci φρόνησις, aliam quandam intelligimus, quae est rerum expetendarum fugiendarumque scientia): illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum atque humanarum scientia; in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos: ea si maxima est, (ut est certe), necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum: etenim cognitio contemplatioque naturae manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur: ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur: pertinet igitur ad societatem generis humani:

ergo haec cognitioni anteponenda est. atque id optimus quisque re ipsa ostendit, et judicat: quis est enim tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas subito sit allatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad hominum utilitatem, qua nihil homini esse debet antiquius. Atque illi, quorum studia vitaque omnis ⁴⁴ in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt: nam et erudiverunt multos, quo meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent; ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus (si modo aliquid attulimus), a doctoribus atque doctrina instru-

eti ad eam et ornati accessimus. neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi erudiunt atque docent; sed hoc idem etiam post mortem monumentis literarum assequuntur: nec enim locus ullus praetermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret; ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. ita illi ipsi, doctrinae studiis et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam prudentiam intelligentiamque potissimum conferunt. ob eamque etiam causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare: quod cogitatio in se ipsa vertitur; eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus. atque, ut apum examina non fingendorum favorum causa congregantur; sed, cum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis, natura congregati, adhibent agendi cogitandique sollicitiam. itaque, nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et jejuna videatur.

[itemque magnitudo animi, remota communitate conjunctioneque humana, feritas sit quaedam et immanitas.] ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi fini aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem: quod si omnia nobis, quae ad vitum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientia collocaret. non est ita: nam et solitudinem fugeret, et socium studii quaereret; tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur. Illud forsitan⁴⁵ quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam moderationi modestiaeque semper anteponenda. non placet: sunt enim quae-

dam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae causa sapiens facturum sit: ea Posidonius collegit permulta; sed ita tetra quaedam, ita obscuro, ut dictum quoque videantur turpia. haec igitur non suscipiet reipublicae causa: ne respublica quidem pro se suscipi volet. sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicae quidquam illorum facere sapientem. quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate: etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio; ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. atque haec quidem haec tenus: patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quod cuique sit praeponendum, videre. in ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid cuique praestet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus, secunda patriae, tertia parentibus, deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id

homines solere dubitare, honestumne an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. sed jam ad reliqua pergamus.

M. T. CICERONIS
 DE
 OFFICIIS
 AD
 MARCUM FILIUM
 LIBER SECUNDUS.

Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. sequitur, ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultates, ad opes, ad copias : in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile ; tum ex utilibus quid utilius [aut quid maxime utile] : de quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixerò. quam-

quam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt; tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum, mirenturque in ea tantum me operae et temporis ponere. ego autem, quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: cum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae reipublicae summos viros amissem; nec me angoribus dedidi, (quibus essem confectus, nisi iis restitissem), nec rursus indignis homine docto voluptatibus. atque utinam respublica stetit quo coeperat statu, nec in homines non tam commutandarum, quam evendarum rerum cupidos incidisset: primum enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus; deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. cum autem respublica (in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat) nulla

esset omnino, illae scilicet literae conticuerunt forenſes et ſenatoriae: nihil autem agere cum animus non poſſet, in his ſtudiis ab initio verſatus aetatis, exiſtimavi honeſtiſſime moleſtias poſſe deponi, ſi me ad philoſophiam retuliſſem: cui cum multum adoleſcens, diſcendi cauſſa, temporis tribuiſſem, poſtea quam honoribus inſervire coepi, meque totum reipublicae tradidi, tantum erat philoſophiae loci, quantum ſuperfuerat amicorum et reipublicae temporibus: id autem omne conſumebatur in legendo; ſcribendi otium non erat.

- ² Maximis igitur in malis hoc tamen boni aſſecuti videmur, ut ea literis mandaremus, quae nec ſatis erant nota noſtris, et erant cognitione digniſſima. quid eſt enim, per deos! optabilius ſapientia? quid praeſtantius? quid homini melius? quid homine dignius? hanc igitur qui expectunt, philoſophi nominantur; nec quidquam aliud eſt philoſophia, ſi interpreta-ri velis, quam ſtudium ſapientiae. ſapientia autem eſt (ut a veteribus philoſophis definitum eſt) rerum divinarum et humanarum, cauſſarumque, quibus hae res continentur, ſcientia: cujus ſtudium

qui vituperat, haud sane intelligo quidnam sit, quod laudandum putet. nam si ve oblectatio quaeritur animi requiesque curarum; quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? siue ratio constantiae virtutisque ducitur; aut haec ars est, aut nulla omnino per quam eas assequamur: nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium; si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? sed haec, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent; quod alio quodam libro fecimus. hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbat i reipublicae muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis quaerentibus, fati siue constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus differere soleamus, et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. quibus

vellem satis cognita esset nostra sententia: non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam quid sequatur: quae enim esset ista mens, vel quae vita potius, non modo disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? nos autem, ut caeteri alia certa, alia incerta esse dicunt; sic ab his dissentientes alia probabilia, contra alia esse dicimus. quid est igitur, quod me impediat, ea, quae mihi probabilia videantur, sequi; quae contra, improbare; atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non posset, nisi ex utraque parte caussarum esset facta contentio. sed haec explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt; tamen haec nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. sed jam ad instituta pergamus. ³ Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, qua-

rum duae ad decus honestatemque pertinent; duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quae dixi, pugnare inter se viderentur; honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur; in quo verbo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ut, honestatem ab utilitate secernens, constitueret honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum; quae nulla perniciēs major hominum vitae potuit afferri. summa quidem auctoritate philosophi severe sane atque honeste haec tria genera confusa cogitatione distinguunt: quidquid enim iustum sit, id etiam utile esse censent: itemque quod honestum, idem iustum: ex quo efficitur, ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. quod qui parum perspiciunt, hi saepe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam sapientiam iudicant: quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis, non fraude et malitia, se in-

telligent ea, quae velint, consequi posse: quae ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea quae gignuntur e terra, ut alia ejusdem generis: partim animalia, quae habent suos impetus, et rerum appetitus. eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia: expertes rationis sunt equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum atque vitam; ratione autem utentium duo genera ponunt, unum deorum, alterum hominum: deos placatos pietas efficiet et sanctitas: proxime autem et secundum deos, homines hominibus maxime utiles esse possunt. earumque item rerum, quae noceant et obfint, eadem divisio est: sed quia deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obesse et prodesse plurimum arbitrantur: ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessissent; nec his sine hominum administratione uteremur: neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, ne-

que frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum opera ulla esse potuisset. jam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, investio, certe nulla esset, nisi his muneribus hominesungerentur. eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii, nec ferrum, aes, aurum, argentum effoderetur penitus abditum sine hominum labore et manu. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos; quae unde sine hominum opera habere possemus? ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimatae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. qui denique

ex bestiis fructus, aut quae commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque belua usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex iis capere, possemus: ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur; et, quae usui possunt esse, capiuntur. quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? quid enim aegris subveniret? quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari, nec frequentari: ex quo leges moresque constituti, tum juris aequa descriptio, certaue vivendi disciplina; quas res et mansuetudo animorum consecuta et verecundia est: effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando et accipiendo, mutandisque facultatibus et commodis, nulla re egeremus.

5 Longiores hoc loco sumus, quam neces-

se est. quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur; neminem, neque ducem belli, nec principem domi, magnas res et salutare sine hominum studiis gerere potuisse? commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adjumentis hominum tantas res efficere potuisse: utitur in re non dubia testibus non necessariis. atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu; sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. est Diacarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi; qui, collectis caeteris causis, eluvionis, pestilentiae, vastitatis, beluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta; deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate. cum igitur hic locus nil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et profint et obsint; primum hoc statuo esse virtutis, conciliare animos ho-

minum, et ad usus suos adjungere. itaque, quae in rebus inanimis, quaeque in tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis: hominum autem studia, ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum praestantium sapientia et virtute excitantur. etenim virtus omnibus in rebus fere vertitur: quarum una est in perspicendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur, quae cujusque rei causa sit: alterum, cohibere motus animi turbatos, quos Graeci *πάθη* nominant; appetitionesque, quas illi *ὀρμᾶς*, obediens efficere rationi: tertium, iis, quibuscum congregamur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quae natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus; ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantaque poena afficiamus, quantam aequitas humanitasque patitur. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur,

eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel secundas ad res vel adversas, quis ignorat? nam et, cum prospero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur opatos; et, cum reflavit, affligimur. haec igitur ipsa fortuna caeteros casus rariores habet; primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde a bestiis ictus, morsus, impetus: haec ergo, ut dixi, rariora. at vero interitus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum: clades imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri; invidiae praeterea multitudinis, atque, ob eas, bene meritorum saepe civium expulsionones, calamitates, fugae: rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus: quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur; ita fortassis etiam brevior videbitur. quae-

cumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum; aut benevolentiae gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt; aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant: aut cui fidem habent, et bene rebus suis consulere arbitrantur; aut cuius opes metuunt; aut contra a quibus aliquid expectant, ut cum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt; aut postremo pretio ac mercede ducuntur; quae fordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima, et iis, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur: male enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. sed, quoniam nonnumquam hoc subsidium necessarium est, quemadmodum sit utendum eo dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti proprioeres sunt, dixerimus. atque etiam subjiciunt se homines imperio alterius et potestati, pluribus de causis: ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantia, aut spe sibi id utile futurum, aut metu ne vi parere cogantur, aut spe

largitionis promissionibusque capti, aut postremo (ut saepe in nostra republica videmus) mercede conducti. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam diligere, nec alienius, quam timeri. praeclare enim Ennius: 'quem metuunt, oderunt; quem quisque odit, perisse expetit.' multorum autem odiis nullas opes posse obistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. nec vero hujus tyranni solum (quem armis oppressa pertulit civitas, pareretque cum maxime mortuo) interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem: sed reliquorum similes exitus tyrannorum; quorum haud fere quisquam talem interitum effugit: malus enim est custos diuturnitatis metus; contraque benevolentia fidelis vel ad perpetuitatem. sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit sane adhibenda saevitia; ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, his nihil esse potest dementius: quamvis enim demersae sint leges aliqujus opibus, quamvis timefacta libertas; emergunt tamen haec aliquando aut ju-

LIBER SECUNDUS. 111

diciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. acriores autem morsus sunt intermissae libertatis, quam retentae. quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur; ita facillime, quae volumus, et privatis in rebus et in republica consequemur. etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est. quid enim censemus superiorem illum Dionysium? quo cruciatu timoris angi solitum? qui, cultros metuens tonsorios, candente carbone sibi adurebat capillum: quid Alexandrum Pheraeum? quo animo vixisse arbitramur? qui (ut scriptum legimus), cum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens barbarum, et eum quidem (ut scriptum est) compunctum notis Threiciis, districto gladio jubeat anteire: praemitteratque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, et, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. ô miserum, qui fidelio rem et barbarum et stigmatiam putaret, quam con-

jugem! nec eum fefellit; ab ea enim est ipse propter pellicatus suspicionem interfectus. nec vero ulla vis imperii tanta est, quae premente metu possit esse diuturna. testis est Phalaris, cujus est praeter caeteros nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic Noster; sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? quid? Lacedaemonios injuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos praebuerunt Leucticae calamitatis? Externa libentius 8 in tali re, quam domestica recordor. verumtamen, quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii; regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus; nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent. itaque illud,

LIBER SECUNDUS. 113

patrocinium orbis terrae verius quam imperium, poterat nominari. sensim hanc consuetudinem et disciplinam jam antea minuebamur, post vero Syllae victoriam penitus amisimus: desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, cum extitisset in cives tanta crudelitas. ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria: est enim ausus dicere, hasta posita, cum bona in foro venderet et bonorum virorum, et locupletium, et certe civium, 'praedam suam se vendere.' secutus est, qui in causa impia, victoria etiam foedior, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis jure comprehenderet. itaque, vexatis et perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus; et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignus. jure igitur plectimur: nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia:

a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas. nec vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perdit hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt, quam P. Sylla cum vibrasset, dictatore propinquo suo, idem sexto et tricesimo anno post a sceleratione hasta non recessit: alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. ex quo debet intelligi, talibus praemiis propositis, numquam defutura bella civilia. itaque parietes urbis modo stant et manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes; rem vero publicam penitus amisimus: atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum), dum metui quam cari esse et diligi maluimus. quae si populo Romano injuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? quod cum perspicuum sit, benevolentiae vim esse magnam, metus imbecillam; sequitur, ut disseramus, quibus rebus facillime possimus eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem. sed ea non pariter omnes egemus: nam ad cuiusque vi-

LIBER SECUNDUS. 115

ram institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis a paucis diligi. certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et nostra mirantium: haec enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros; eaque utrisque est propemodum comparanda. honore, et gloria, et benevolentia civium fortasse non aequae omnes egent; sed tamen, si cui haec suppetunt, adjuvant aliquantum tum ad caetera, tum ad amicitias comparandas. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Laelius. nunc dicamus de gloria; quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri: sed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum. summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his, si diligit multitudo, si fidem habet, si cum admiratione quadam honore dignos putat. haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universo-

rum animos tamquam influere possimus. ac primum de illis tribus, quae ante dixi, benevolentiae praecepta videamus: quae quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco benefica voluntate benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit: vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, iustitiae, fidei, omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum et ad facilitatem: etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. atque hae quidem causae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse leviores. fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest; si existimabimur adepti conjunctam cum iustitia prudentiam: nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere quam nos arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et cum res agatur, in discri-

menque ventum sit, expedire rem, et consilium ex tempore capere posse; hanc enim utilem homines existimant, veramque prudentiam: justis autem et fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriaeque suspicio: itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. harum igitur duarum ad fidem faciendam justitia plus pollet: quippe cum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine justitia nihil valeat ad faciendam fidem: quo enim quis versutior et callidior est, hoc invisior et suspectior, detracta opinione probitatis. quamobrem intelligentiae justitia conjuncta quantum volet habebit ad faciendam fidem virium: [justitia sine prudentia multum poterit; sine justitia nihil valebit prudentia.] Sed ne quis sit admiratus, cur, cum inter omnes philosophos constet, a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes; nunc ita sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, justus esse; alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, cum ad

opinionem communem omnis accom-
modatur oratio. quamobrem ut vulgus,
ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes,
alios bonos viros, alios prudentes dica-
mus: popularibus enim verbis est agen-
dum et usitatis, cum loquimur de opinio-
ne populari; idque eodem modo fecit Pa-
naetius. sed ad propositum revertamur.
erat igitur ex tribus, quae ad gloriam per-
tinent, hoc tertium, ut cum admiratione
hominum honore ab iis digni judicare-
mur. admirantur igitur communiter illi
quidem omnia, quae magna et praeter o-
pinionem suam animadverterunt: sepa-
ratim autem in singulis, si perspiciunt.
nec opinata quaedam bona, itaque eos vi-
ros suspiciunt, maximisque efferunt lau-
dibus, in quibus existimant se excellentes
quasdam et singulares virtutes perspice-
re: despiciunt autem eos et contemnunt,
in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil
nervorum putant. non enim omnes eos
contemnunt, de quibus male existimant:
nam quos improbos, maledicos, fraudu-
lentos putant, et ad faciendam injuriam
instructos, eos contemnunt quidem neu-
tquam, sed de his male existimant. quam-

obrem (ut ante dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi nec alteri, ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire caeteros virtute putantur, et cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obistere. nam et voluptates, blandissimae dominae, majores partes animi a virtute detorquent: et dolorum cum admoventur faces, praeter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiae, paupertas, omnes homines vehementissime permovent: quae qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, cumque aliqua his ampla et honesta res objecta est, totos ad se convertit et rapit; tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis? Ergo et haec animi despicientia admirabilitatem magnam facit; et maxime justitia (ex qua una virtute boni viri appellantur) mirifica quaedam res multitudini videtur: nec injuria: nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet; aut qui ea, quae his sunt contraria, aequitati anteponit. maxime-

que admirantur eum, qui pecunia non movetur; quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. ita illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit; et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis; et, ob eandem causam, fidem; et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur. ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitae adjumenta hominum desiderat; in primisque, ut habeas quibuscum possis familiares conferre sermones; quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agentis, opinio iustitiae necessaria est: eoque etiam magis, quod, eam si non habebunt, iniusti habebuntur, et nullis praefidiis septi multis afficientur injuriis. atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est: cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae vivere: (nam, qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, fu-

ratur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum): ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequaliter praedam dispertiat, aut interficiatur a focis, aut relinquatur. quinetiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent: itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit; et multo majores Viriatus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Laelius, is, qui sapiens usurpatur, praetor fregit et comminuit, ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. cum igitur tanta vis justitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges et judicia et in constituta

¹² republica fore putamus? Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiae fruendae causa videntur olim bene morati reges constituti. nam, cum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant, virtute praestantem, qui, cum

prohiberet injuria tenniores, aequitate constituenda summos cum infimis pari jure retinebat. eademque constituendarum legum fuit causa, quae regum: jus enim semper quaesitum est aequabile; neque enim aliter esset jus: id si ab uno justo et bono viro consequebantur, eo erant contenti: cum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. adjuncto verò, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrentur. omni igitur ratione colenda, et retinenda justitia est; tum ipsa propter sese; nam aliter justitia non esset: tum propter amplificationem honoris et gloriae. sed, ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, sed etiam collocandae, quae perpetuos sumtus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales; sic gloria et quaerenda et collocanda ratione est. quamquam praeclare Socrates ‘hanc viam ad gloriam ‘proximam et quasi compendiarium’ di-

cebat 'esse, si quis id ageret, ut, qualis
'haberi vellet, talis esset.' quod si qui simu-
latione et inani ostentatione, et ficto non
modo sermone, sed etiam vultu, stabilem
se gloriam consequi posse rentur, vehe-
menter errant. vera gloria radices agit,
atque etiam propagatur: ficta omnia cele-
riter, tanquam flosculi, decidunt, nec si-
mulatum potest quidquam esse diutur-
num. testes sunt permulti in utramque
partem; sed, brevitatis causa, familia con-
tenti erimus una: Tib. enim Gracchus,
P. filius, tamdiu laudabitur, dum memo-
ria rerum Romanarum manebit: at ejus
filii, nec vivi probabantur bonis, et mor-
tui numerum obtinent jure caesorum.

- 13 Qui igitur adipisci veram gloriam volet,
justitiae fungatur officiis. ea quae essent,
dictum est in libro superiore. sed, ut fa-
cillime, quales simus, tales esse videamur,
etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii,
qui haberi velimus; tamen quaedam prae-
cepta danda sunt: nam, si quis ab incun-
te aetate habet causam celebritatis et no-
minis, aut a patre acceptam (quod tibi,
mi Cicero, arbitror contigisse), aut aliquo
casu atque fortuna; in hunc oculi omni-

um conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur; et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullo obscurum potest nec dictum ejus esse nec factum. quorum autem prima aetas, propter humilitatem et obscuritatem, in hominum ignoratione versatur; hi, simul ac juvenes esse coeperunt, magna spectare, et ad ea rectis studiis debent contendere; quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest, in qua multi apud majores nostros exstiterunt; semper enim fere bella gerebantur. tua autem aetas incidit in id bellum, cujus altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum: quo tamen in bello, cum te Pompeius alae alteri praefecisset, magnam laudem et a summo viro et ab exercitu consequere, equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit: mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto: quamobrem ad ea, quae restant, perga-

mus. ut igitur in reliquis rebus multo
 majora sunt opera animi, quam corporis;
 sic hae res, quas persequimur ingenio ac
 ratione, gratiores sunt, quam illae, quas
 viribus. prima igitur commendatio pro-
 ficiscitur a modestia, tum pietate in paren-
 tes, tum in suos benevolentia. facillime
 autem et in optimam partem cognoscun-
 tur adolescentes, qui se ad claros et sapi-
 entes viros, bene consulentes reipubli-
 cae, contulerunt; quibuscum si frequentes
 sint, opinionem afferunt populo, eorum
 fore se similes, quos sibi ipsi delegerint
 ad imitandum. P. Rutilii adolescentiam,
 ad opinionem et innocentiae et juris sci-
 entiae, P. Mutii commendavit domus:
 nam L. quidem Crassus, cum esset ad-
 modum adolescens, non aliunde mutu-
 atus est, sed sibi ipse peperit maximam
 laudem ex illa accusatione nobili et glo-
 riosa: et, qua aetate qui exercentur, lau-
 de affici solent (ut de Demosthene acce-
 pimus); ea aetate L. Crassus ostendit, id
 se in foro optime jam facere, quod etiam
 tum poterat domi cum laude meditari.

¹⁴ Sed, cum duplex ratio sit orationis, qua-
 rum in altera sermo sit, in altera con-

tentio; non est id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam: ea est enim, quam eloquentiam dicimus: sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos comitas affabilitasque sermonis. exstant epistolae et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum (sic enim accepimus), quibus praecipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blando appellando sermone deliniant. quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat: magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus quam caeteros arbitrantur: si vero inest in oratione mista modestiae gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. sed, cum sint plura causarum genera, quae eloquentiam desiderant, multique in nostra republica adolescentes, et apud iudices et apud senatum, dicendo laudem assecuti sint; maxima admiratio est in judiciis: quorum ratio duplex est;

nam et ex accusatione et defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata per saepe est. dixi paulo ante de Craffo. idem fecit adolescens M. Antonius. etiam P. Sulpitii eloquentiam accusatio illustravit, cum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. sed hoc quidem non est saepe faciendum; nec unquam nisi aut reipublicae causa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinii, ut nos pro Siculis: pro Sardis Julius. in accusando etiam Manio Aquilio L. Fufii cognita industria est. semel igitur, aut non saepe certe: fin erit, cui faciendum sit saepius, reipublicae tribuat hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius, non est reprehendendum. modus tamen adfit: duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere ut accusator nominare: quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit. atque etiam hoc praceptum officii diligenter tenendum est, ne

quem umquam innocentem iudicio capitis arceffas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest: nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere: vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. iudicis est, semper in causis verum sequi; patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere, praesertim cum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus; eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos et saepe alias, et adolescentes contra L. Syllae dominantis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus; quae, ut scis, exstat oratio. Sed expositis adolescen-¹⁵tium officiis, quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac

liberalitate dicendum est: cuius est ratio duplex; nam aut opera benigne fit indigentibus, aut pecunia: facilius est haec posterior, locupleti praesertim; sed illa lautior ac splendidior, et viro forti claroque dignior: quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur: largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit: ita benignitate benignitas tollitur; qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. at qui opera, id est, virtute et industria, benefici et liberales erunt; primum quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt; deinde consuetudine beneficentiae paratiores erunt, et tamquam exercitationes, ad bene de multis promerendum. praeclare in epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum confectetur: ‘ quae te, malum! inquit, ‘ ratio in istam spem induxit, ut eos tibi ‘ fideles putares fore, quos pecunia cor- ‘ rupisses? an tu id agis, ut Macedones ‘ non te regem suum, sed ministrum es

‘ praebitorem sperent fore?’ bene ‘ mini-
‘ strum et praebitorem,’ quia sordidum re-
gi: melius etiam, quod largitionem ‘ cor-
‘ ruptelam’ esse dixit; sit enim deterior,
qui accipit, atque ad idem semper exspec-
tandum paratior. hoc ille filio; sed prae-
ceptum putemus omnibus. quamobrem
id quidem non dubium est, quin illa be-
nignitas, quae constat ex opera et indu-
stria, et honestior sit, et latius pateat, et
possit prodesse pluribus: nonnumquam
tamen est largiendum, nec hoc benignita-
tis genus omnino repudiandum est; et
saepe idoneis hominibus indigentibus de
re familiari impertiendum: sed diligenter
atque moderate: multi enim patrimonia
effuderunt inconsulte largiendo: quid au-
tem est stultius, quam, quod libenter fa-
cias, curare ut id diutius facere non pos-
sis? atque etiam sequuntur largitionem
rapinae: cum enim dando egere coepe-
rint, alienis bonis manus asferre cogun-
tur: ita, cum benevolentiae comparandae
caussa benefici esse velint, non tanta stu-
dia assequuntur eorum, quibus dederunt,
quanta odia eorum, quibus ademerunt.
quamobrem nec ita claudenda est res fa-

miliaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita referanda, ut pateat omnibus: modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus saepissime usurpatum jam in proverbii consuetudinem venit, 'largitionem fundum non habere:' etenim quis potest modus esse, cum et idem qui consuêrunt, et idem illud alii desiderant? 16 Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri liberales: prodigi, qui epulis et viscerationibus, et gladiatoriiis muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi: liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt, aut aes alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocazione adjuvant, aut opitulantur in re vel quaerenda vel augenda. itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit; in quo multa praeclare, illud absurde: est enim multus in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum, taliumque sumptuum faculta-

tem fructum divitiarum putat: mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus pauca exempla posui, multo et major videtur et certior. quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quae fiunt ad multitudinem deliniendam? at, 'ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquae sextarium mina cogantur, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari; sed, cum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis infinitisque sumtibus nihil nos magnopere mirari; cum praesertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaeque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; eaque a levissimo quoque; in quo tamen ipso una cum satietate memoria quoque moriatur voluptatis.' bene etiam colligit, 'haec pueris, et mulierculis, et servis, et fervorum simillimis liberis, esse grata: gravi vero homini, et ea, quae fiunt, iudicio certo ponderanti, probari posse nullo modo.' quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse etiam bonis temporibus, ut splendor aedilitatum ab opti-

mis viris postuletur: itaque et P. Crassus, cum cognomine dives tum copiis, functus est aedilitio maximo munere: et paulo post L. Crassus, cum omnium hominum moderatissimo, Q. Mutio, magnificentissima aedilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus: omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores: hunc est Seaurus imitatus. magnificentissima vero nostri Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus
 17 quid mihi placeat, vides. Vitanda tamen est suspicio avaritiae. Mamerco, homini ditissimo, praetermissio aedilitatis consulatus repulsam attulit. quare et si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: et si quando aliqua res major, atque utilior, populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. ne Marco quidem Seio vitio datum est, quod in caritate annonae asse modium populo dedit: magna enim se et inveterata invidia, nec turpi jactura, quando erat

aedilis, nec maxima liberavit. sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emtis reipublicae causa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile: in his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus Q. filius, magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. dicebat idem C. Curio. nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari: nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumtus aedilitatis fuit. atque etiam illae impensae meliores; muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque quae ad usum reipublicae pertinent: quamquam quod praesens tamquam in manum datur, jucundius est; tamen haec in posterum gratiora. theatra, porticus, nova templa, verecundius reprehendo propter Pompeium: sed doctissimi non probant; ut et hic ipse Panaetius, quem multum in

LIBER SECUNDUS. 135

his libris secutus sum, non interpreta-
tus; et Demetrius Phalereus, qui Periclem
principem Graeciae vituperat, quod tan-
tam pecuniam in praeclara illa propylaea
conjecerit. sed de hoc genere toto in iis
libris, quos de republica scripsi, diligenter
est disputatum. tota igitur ratio talium
largitionum genere vitiosa est, tempori-
bus necessaria; et tum ipsa et ad faculta-
tes accommodanda, et mediocritate mo-
18 deranda est. In illo autem altero gene-
re largiendi, quod a liberalitate proficif-
citur, non uno modo in disparibus causis
affecti esse debemus. alia causa est ejus,
qui calamitate premitur; et ejus, qui res
meliores quaerit, nullis suis rebus adver-
sis. propensior benignitas esse debet in
calamitosos, nisi forte erunt digni cala-
mitate: in iis tamen, qui se adjuvari vo-
lent, non ut ne affligantur, sed ut altio-
rem gradum adscendant, restricti omni-
no esse nullo modo debemus; sed in deli-
gendis idoneis iudicium et diligentiam ad-
hibere: nam praeclare Ennius;

Benefacta male locata malefacta arbi-
tror.

quod autem tributum est bono viro et

grato, in eo, cum ex ipso fructus est, tum etiam ex caeteris: temeritate enim remota, gratissima est liberalitas; eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat: omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri; eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. atque haec benignitas etiam reipublicae utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores; quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro, in oratione Crassi scriptum copiose videmus. hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono: haec est gravium hominum atque magnorum; illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. conveniet autem, cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum; in omni-que re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus et

confiniis, aequum et facilem; multa multis de jure suo cedentem; a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paulo plus etiam quam liceat, abhorrentem: est enim non modo liberale, paulum nonnumquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi sinere, flagitiosum est; sed ita, ut illiberalitatis avaritiaeque absit suspicio: posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum est pecuniae fructus maximus. recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas: est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicae est ornameto, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere: est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse: ita enim instituisse, et villicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicumque Laciades in vil-

lam suam devertisset. Quae autem opera, non largitione beneficia dantur, haec tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur: nam in iure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet et ad gratiam. itaque cum multa praeclara majorum, tum quod optime constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio: quam quidem, ante hanc confusionem temporum, in possessione sua principes retinuerunt; nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiae splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. haec igitur opera grata multis, et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, et gratior, et ornatior. quid enim eloquentia praestabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? huic quoque ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis

principatus datus. disertus igitur hominis, et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas et non gravate et gratuito defendentis, beneficia et patrocinia late patent. admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem, ni vereretur, ne de me ipse aliquid videretur queri. sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. cum autem omnes non possunt, ne multi quidem, aut jurisperiti esse aut disertus; licet tamen opera prodesse multis beneficia petentem, commendantem iudicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat industria. jam illud non sunt admonendi (est enim in promptu), ut animadvertant, cum juvare alios velint, ne quos offendant: saepe enim aut eos laedunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit: si imprudenter, negligentiae est; si scientes, temeritatis. utendum etiam est excusatione adversus eos,

quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris; caeterisque operis et officiis erit id, quod violatum est, compensandum. Sed, cum in hominibus²⁰ juvandis aut mores spectari aut fortuna soleat, dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. honesta oratio est: sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri causae non anteponat, in opera danda, gratiam fortunati et potentis? a quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit: nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. commode autem, quicumque dixit; ‘pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem et qui retulerit, habere; et qui habeat, retulisse.’ at, qui se locupletes, honoratos, beatos putant; hi ne obligari quidem beneficio volunt: quinetiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum

aliquid acceperint: atque etiam a se postulari aut exspectari aliquid suspicantur: patrocínio vero se usos, et clientes appellari, mortis instar putant. at vero ille tenuis, cum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putet; non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat (eget enim multis), gratum se videri studet: neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque defenderis; in uno illo, aut forte in liberis ejus, manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum; omnes non improbi humiles, quae magna in populo multitudo est, praesidium sibi paratum vident. quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus: sed, si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus, qui, cum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret; 'ego vero, inquit, malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae viro.'

sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrum pertinet? illum fortasse adjuvat, qui habet: ne id quidem semper: sed fac juvare; potentior sane sit, honestior vero quomodo? quod si etiam bonus erit vir, ne impediunt divitiae, quo minus juvetur, modo ne adjuvent; sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. extremum autem praeceptum in beneficiis operae danda est; ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro injuria: fundamentum enim perpetuae commendationis et famae est iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant; deinceps de iis, quae ad universos, quaeque ad rempublicam pertinent, disputandum est. eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant; partim singulos ut attingant; quae sunt etiam gratiora. danda est opera omnino, si possit, utrisque; nec minus, ut etiam singulis consulari: sed ita, ut ea res aut profit, aut certe ne obsit reipublicae. C. Gracchi fru-

mentaria magna largitio; exhauriebat igitur aerarium: modica M. Octavii, et reipublicae tolerabilis, et plebi necessaria; ergo et civibus et reipublicae salutaris. in primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice diminutio fiat: perniciose enim Philippus, in tribunatu cum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum praebeuit; sed, cum in agendo multa populariter, tum illud male, 'non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.' capitalis oratio, et ad aequationem bonorum pertinens; qua peste quae potest esse major? hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerentur, respublicae civitatesque constitutae sunt: nam, etsi duce natura congregabantur homines, tamen, spe custodiae rerum suarum, urbium praesidia quaerebant. danda etiam opera est, ne, quod apud majores nostros saepe fiebat, propter aerarii tenuitatem assiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum: idque ne eveniat, multo ante erit providendum. sin quae necessi-

tas hujus muneris alicui reipublicae obvenit (malo enim alteri, quam nostrae ominari; neque tantum de nostra, sed de omni republica disputo), danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae; quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare: est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. 'utinam,' inquit C. Pontius Samnis, 'ad illa tempora me fortuna reservavisset, et tum essem natus, si quando Romani dona accipere coepissent! non essem passus diutius eos imperare.' nae illi multa saecula exspectanda fuerunt: modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit: itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit roboris. nondum centum et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nulla antea cum fuisset: at vero postea tot leges, et pro-

ximae quaeque duriores; tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum; tanta, sublati legibus et iudiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, 22 non nostra virtute valeamus. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. quidni laudet? sed in illo alia majora: laus enim abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est Paulus: tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum: at hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthagine eversa. quid? qui ejus collega in censura fuit, L. Mummius, numquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit: quamquam, Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatio. nullum igitur vitium tetrius est (ut eo, unde digressa est, referat se oratio), quam avaritia; praesertim in principibus rempublicam gubernantibus:

habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. itaque quod Apollo Pythius oraculum edidit, 'Spartam nulla re alia, nisi avaritia, esse perituram,' id videtur non solum Lacedaemoniis, sed et omnibus opulentis populis praedixisse. nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicae praesunt, quam abstinentia et continentia. qui vero se populares volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur; aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicae: concordiam primum, quae esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae: deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet: id enim est proprium (ut supra dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera, et non sollicita suae rei cuiusque custodia. atque in hac pernecie reipublicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam: nam, cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere

voluisse, et maxime in iis pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. at vero ille, qui accipit injuriam, et meminit, et prae se fert dolorem suum. nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus injuste ademptum est, idcirco plus etiam valent: non enim numero haec judicantur, sed pondere. quam autem habet aequitatem, ut agrum multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat; qui autem habuit, ²³ amittat? Ac propter hoc injuriae genus Lacedaemonii Lyfandrum Ephorum expulerunt: Agin regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt; ex eoque tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni existerent, et optimates exterminarentur, et praeclarissime constituta respublica dilaberetur: nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae a Lacedaemoniis profecta manarunt latius. quid? nostros Gracchos, Tib. Gracchi summi viri filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? at vero Ara-

tus Sicyonius jure laudatur, qui, cum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est potitus; cumque tyrannum Nicoclem improvise oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. fed, cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum esse arbitrabatur; et quinquaginta annorum possessiones movere non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emtionibus, multa dotibus tenebantur sine injuria; judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. cum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad redditum suum jussit esse: isque celeriter ad Ptolemaeum suum hospitem venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset, patriam

se liberare velle, causamque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adjuvaretur: quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit, et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant: perfecitque, aestimandis possessionibus, ut persuaderent aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent numerari sibi quod tanti esset, quam suum recuperare: ita perfectum est, ut omnes concordia constituta sine querela discederent. O virum magnum, dignumque qui in nostra republica natus esset! sic par est agere cum civibus; non, ut bis jam vidimus, hastam in foro ponere, et bona civium voci subicere praeconis. at ille Graecus (id quod fuit sapientis et praestantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes aequitate eadem continere. habitent gratis in alieno: quid ita? ut, cum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruarer

meo? quid est aliud aliis sua eripere, aliis dare aliena? tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum; eum tu habeas, ego non habeam pecuniam? Quamobrem ne fit²⁴ aes alienum, quod reipublicae noceat, providendum est (quod multis rationibus caveri potest): non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum: nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides; quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur: armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine; quibus sic restiti, ut hoc totum mahum de republica tolleretur: numquam nec majus aes alienum fuit, nec melius nec facilius dissolutum est; fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. at vero hic noster victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea perfecit, cum ejus jam nihil interesset: tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset. ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis

detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut juris et judiciorum aequitate suum quisque teneat; et neque tenuiores propter humilitatem circumveniuntur, neque locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obfit invidia: praeterea quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. haec magnorum hominum sunt: haec apud majores nostros factitata: haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicae magnam ipsi adipiscuntur et gratiam et gloriam. in his autem utilitatum praeceptis Antipater Tyrinus, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem, et pecuniae: quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quòd essent faciles; sunt certe utiles. sed valetudo sustentatur notitia sui corporis; et observatione, quae res aut prodesse soleant aut obesse; et continentia in victu omni atque cultu, corporis tuendi causa; et praetermittendis voluptatibus; postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec:

pertinent. res autem familiaris quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudine; conservari autem diligentia et parsimonia; iisdem etiam rebus augeri. has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui OECONOMICUS inscribitur; quem nos, ista fere aetate cum essemus, qua tu es nunc, e Graeco in Latinum convertimus. Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus, a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria: nam et corporis comoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis, et externa cum externis comparari solent. cum externis corporis, hoc modo comparantur: valere ut malis, quam dives esse. cum corporis externa, hoc modo: dives esse potius, quam maximis corporis viribus. ipsa inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati antepōnatur, vires celeritati. externorum autem; ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. ex quo genere comparationis illud est Catonis senis; a quo cum quaeretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit, 'bene pascere.' quid secundum? 'satis bene pascere.' quid ter-

LIBER SECUNDUS. 153

tium? 'male pascere.' quid quartum?
'arare.' et cum ille, qui quaesierat, dixisset, quid foenerari? tum Cato, 'quid hominem, inquit, occidere?' ex quo et multis aliis intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris ad medium Janum sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola, disputatur. sunt tamen ea cognoscenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. reliqua deinceps persequemur.

M. T. CICERONIS

DE

OFFICIIS

AD

MARCUM FILIUM

LIBER TERTIUS.

PUblum Scipionem, Marce fili, e-
 um, qui primus Africanus appella-
 tus sit, dicere solitum scripsit Cato, qui
 fuit fere ejus aequalis, ' numquam se mi-
 nus otiosum esse, quam cum otiosus;
 ' nec minus solum, quam cum solus esset.'
 magnifica verò vox, et magno viro ac
 sapiente digna; quae declarat, illum et
 in otio de negotiis cogitare, et in soli-
 tudine secum loqui solitum; ut neque
 cessaret umquam, et interdum colloquio
 alterius non egeret. itaque duae res, quae

LIBER TERTIUS. 155

languorem afferunt caeteris, illum acuebant, otium et solitudo. vellem, nobis hoc idem vere dicere liceret. sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et a republica forensibusque negotiis armis impiis vique prohibiti, otium persequimur; et ob eam causam, urbe relicta, rura peragrantes saepe soli sumus. sed nec otium hoc cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa comparanda est: ille enim requiescens a republicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, et a coetu hominum frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat: nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est: extincto enim senatu deletisque judiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus? ita, qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex-

malis eligere minima oportere; sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni: propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. quamquam Africanus maiorem laudem meo iudicio assequebatur: nulla enim ejus ingenii monumenta mandata literis, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat; ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione investigationeque earum rerum, quas cogitando consequabatur, nec otiosum nec solum umquam fuisse: nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus: itaque plura brevi tempore everfa, quam multis annis stante republica scripsimus. Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit; tum nullus feracior in ea locus est nec uberius, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. quare, quamquam a Cratippo

nostro, principe hujus memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido; tamen conducere arbitrator, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. quod, cum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio an nemini potius, quam tibi: sustines enim non parvam expectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. suscepisti onus praeterea grave et Athenarum et Cratippi; ad quos cum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. quare quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (si discendi labor est potius, quam voluptas), tantum fac ut efficias; neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. sed haec hactenus: multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus: nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur. Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputa-

vit, quemque nos, correctione quadam
adhibita, potissimum secuti sumus, tribus
generibus propositis, in quibus delibera-
re homines et consultare de officio sole-
rent; uno, cum dubitarent, honestumne
id esset, de quo ageretur, an turpe; alte-
ro, utilene esset, an inutile; tertio, si id,
quod speciem haberet honesti, pugnaret
cum eo, quod utile videretur, quomodo
ea discerni oporteret: de duobus generi-
bus primis, tribus libris explicavit; de
tertio autem genere deinceps se scripsit
dicturum, nec exsolvit quod promiserat:
(quod eo magis miror, quia scriptum a
discipulo ejus Posidonio est, triginta an-
nis vixisse Panaetium, posteaquam eos
libros edidisset): quem locum miror a Po-
sidonio breviter esse tactum in quibusdam
commentariis; praesertim cum scribat,
nullum esse locum in tota philosophia tam
necessarium. minime vero assentior iis,
qui negant eum locum a Panaetio prae-
termisum, sed consultò relictum, nec om-
nino scribendum fuisse; quia numquam
posset utilitas cum honestate pugnare: de
quo alterum potest habere dubitationem,
adhibendumne fuerit hoc genus, quod in

LIBER TERTIUS. 159

divisione Panaetii tertium est, an plane
omittendum; alterum dubitari non po-
test, quin a Panaetio susceptum sit, sed
relictum: nam qui e divisione tripartita
7 duas partes absolverit, huic necesse est re-
stare tertiam. praeterea in extremo libro
tertio de hac parte pollicetur se deinceps
esse dicturum. accedit eodem testis locu-
ples, Posidonius, qui etiam scribit in qua-
dam epistola, Pub. Rutilium Rufum dice-
re solere, qui Panaetium audierat, ' ut
' nemo pictor esset inventus, qui Coae
' Veneris eam partem, quam Apelles in-
' choatam reliquisset, absolveret, (orise-
' nim pulchritudo reliqui corporis imi-
' tandi spem auferbat): sic ea, quae Pa-
' naetius praetermisisset, et non perfecis-
' set, propter eorum, quae perfecisset,
' praestantiam neminem esse persecutum.
3 Quamobrem de iudicio Panaetii dubitari
non potest: rectene autem hanc tertiam
partem ad exquirendum officium adjun-
xerit, an secus, de eo fortasse dubitari po-
test. nam siue honestum solum bonum est,
ut Stoicis placet: siue quod honestum est,
id ita summum bonum est, (quemadmo-
dum Peripateticis vestris videtur), ut om-

nia ex altera parte collocata vix minimi momenti instar habeant; dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. itaque accepimus, Socratem execrari solitum eos, qui primum haec, natura cohaerentia, opinione distraxissent. cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum. quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset; ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare: sed cum sit is, qui id solum bonum judicet, quod honestum sit; quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur debuisse ejusmodi deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, 'convenienter naturae vivere,' id habet hanc (ut opinor) sententiam, cum virtute congruere sem-

per; caetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. quod cum ita sit, putant quidam hanc comparisonem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam praecipendum fuisse. atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a virtute divelli umquam potest: in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo; similitudines honesti esse possunt. haec enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant: ea communia sunt et late patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur, et progressionem discendi: illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et (ut iidem dicunt) omnes numeros habet; nec, praeter sapientem, cadere in quemquam potest. cum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum, propterea quod vulgus quid absit a perfecto non fere intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat praetermissum. quod item in poë-

matibus et in picturis usu venit, in aliis-
que compluribus, ut delectentur imperiti,
laudentque ea, quae laudanda non sunt;
ob eam, credo, causam, quod insit in his
aliquid probi, quod capiat ignaros, qui
iidem, quid in unaquaque re vitii sit, ne-
queant judicare: itaque, cum sint docti
a peritis, facile desistunt sententia. Haec
igitur officia, de quibus his libris disseri-
mus, quasi secunda quaedam honesta esse
dicunt, non sapientum modo propria, sed
cum omni hominum genere communia:
itaque his omnes, in quibus est virtutis
indoles, commoventur. nec vero cum duo
Decii, aut duo Scipiones, fortes viri com-
memorantur; aut cum Fabricius Aristi-
desve justus nominatur; aut ab illis for-
titudinis, aut ab his justitiae, tamquam a
sapientibus, petitur exemplum: nemo e-
nim horum sic sapiens est, ut sapientem
volumus intelligi. nec ii, qui sapientes
habiti sunt et nominati, M. Cato et C.
Laelius, sapientes fuerunt: ne illi quidem
septem; sed ex mediocriorum officiorum fre-
quentia similitudinem quandam gerebant
speciemque sapientum. quocirca nec id,
quod vere honestum est, fas est cum uti-

litatis repugnantia comparari: nec id quidem, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus: aliter enim teneri non potest, si qua ad virtutem est facta, progressio. sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt praeponderari honestate; hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. itaque existimo Panaetium, cum dixerit homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse quod dixerit, 'solere' modo, non etiam 'opore': etenim non modo plaris putare quod utile videatur, quam quod honestum; sed etiam haec inter se comparare, et in his addubitare, turpissimum est. quid est ergo, quod nonnumquam dubitationem asferre soleat, considerandumque vi-

deatur? credo, si quando dubitatio acci-
dit, quale sit id, de quo consideretur: sae-
pe enim tempore fit, ut, quod plerumque
turpe haberi soleat, inveniatur non esse
turpe. exempli causa ponatur aliquid,
quod pateat latius: quod potest majus es-
se scelus, quam non modo hominem, sed e-
tiam familiarem hominem occidere? num
igitur se adstrinxit scelere, si quis tyran-
num occidit, quamvis familiarem? populo
quidem Romano non videtur, qui ex om-
nibus praeclaris factis illud pulcherrimum
existimat. vicit ergo utilitas honestatem?
imo vero honestatem utilitas secuta est.
itaque, ut sine ullo errore dijudicare pos-
simus, si quando cum illo, quod honestum
intelligimus, pugnare id videbitur, quod
appellamus utile, formula quaedam con-
stituenda est; quam si sequemur in com-
paratione rerum, ab officio numquam re-
cedemus. erit autem haec formula Stoico-
rum rationi disciplinaeque maxime con-
sentanea; quam quidem in his libris prop-
terea sequimur, quod, quamquam et a
veteribus Academicis et a Peripateticis
vestris, (qui quondam iidem erant, qui
Academici), quae honesta sunt, antepo-

nuntur iis, quae videntur utilia: tamen splendidius haec ab eis differuntur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honestum; quàm ab eis, quibus honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam. detrudere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam caetera, quae possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. nam principio tollit convictum humanum et societatem; si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliaret aut violet alterum, dirumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. ut, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse esset; sic, si unusquisque nostrum ad

se rapiat commoda aliorum, detrahatque quod cuique possit emolumentum sui gratia, societas hominum et communitas evertatur necesse est. nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri acquirere, concessum est, non repugnante natura: illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. neque vero hoc solum natura, id est, jure gentium, sed etiam legibus populorum (quibus in singulis civitatibus respublica continetur), eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri: hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium conjunctionem, quam qui dirimunt, eos morte, exilio, vinculis, damno coercent. atque hoc multo magis efficit ipsa naturae ratio, quae est lex divina et humana; cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere), numquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, itemque comitas, justitia, liberalitas, quam voluptas, quam

vita, quam divitiae: quae quidem contemnere, et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est: detrahare autem alteri sui commodi causa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam caetera generis ejusdem. itemque magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut juvandis, maximos labores molestiasque suscipere (imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio coelestium collocavit), quam vivere in solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine et viribus. quocirca optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit: ex quo efficitur, hominem naturae obedientem homini nocere non posse. deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur; aut nihil se existimat contra naturam facere; aut magis fugiendam censeret mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuiquam injuri-

am: si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo differas, qui omnino hominem ex homine tollat? sin fugiendum id quidem censet, sed et multo illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunae vitium animi vitiis gravius existimat. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscujusque et universorum; quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana consortio. atque etiam si hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit; necesse est, secundum eandem naturam, omnium utilitatem esse communem: quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae: idque ipsum si ita est, certe violare alterum lege naturae prohibemur: verum autem primum; verum igitur et extremum. nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos, commodi sui causa; aliam rationem esse civium reliquorum: hi sibi nihil juris et nullam societatem, communis utilitatis causa, sta-

tuunt esse cum civibus: quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, hi dirimunt communem humani generis societatem; qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur: quae qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii judicandi sunt: ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt; cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere sui commodi causa, quam omnia incommoda subire vel externa vel corporis vel etiam ipsius animi, quae vacent justitia: haec enim una virtus omnium est domina et regina virtutum. forsitan quispiam dixerit: nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? minime vero: non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. quid si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit? nonne faciat? haec ad judicandum sunt

facillima : nam, si quid ab homine ad nullam partem utili tuae utilitatis causa detraxeris, inhumane feceris, contraque naturae legem: si autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis ; si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum : si autem id non sit ejusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas, aut quid hujusmodi, quam detractio aut appetitio alieni : sed communis utilitatis derelictio contra naturam est ; est enim injusta : itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili, ad sapientem, bonum fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariae ; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit : modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad injuriam. ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, et ei, quam saepe commemoro, humanae so-

cietati. nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est: nulla est enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio: neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem honestum est necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt, et nocent reliquis partibus corporis; sic ista, in figura hominis, feritas et immanitas beluae a communi tamquam humanitate corporis segreganda est. huius generis sunt quaestiones omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiri-

7 tur. Ejusmodi igitur credo res Panaetium persecuturum fuisse, nisi aliquis casus aut occupatio consilium ejus peremisset: ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt, quibus perspicui possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non est. sed, quoniam operi inchoato et prope jam absoluto tamquam fastigium imponimus, ut geometrae solent non omnia docere, sed

postulare, ut quaedam sibi concedantur, quo facilius, quae volunt, explicent; sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil, praeter id quod honestum sit, propter se esse expetendum: fin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. mihi utrumvis satis est; et cum hoc, tum illud probabilius videtur, nec praeterea quidquam probabile. ac primum Panaetius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat), sed ea, quae 'viderentur' utilia. nihil vero utile, quod non idem honestum; nihil honestum, quod non idem utile sit, saepe testatur: negatque ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae 'videretur' esse, non quae 'esset,' repugnantiam. hanc igitur partem relictam explebimus, nullis adminiculis, sed (ut dicitur) 'marte nostro:' neque enim quid-

quam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quae in manus meas venerint. Cum igitur aliqua species utilitatis objecta est, animum commoveri necesse est: sed si, cum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit; tunc non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitude sit, ibi utilitatem esse non posse. quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitude (recta enim et convenientia et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria), nihilque tam secundum naturam, quam utilitas: certe in eadem re utilitas et turpitude esse non potest. itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est (ut Zenoni visum est); aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia (quod Aristoteli placet), necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita, quidquid honestum, id utile. quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto.

hinc fidae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur : hinc furta, peculatus, expilationes direptionesque sociorum et civium : hinc opum nimiarum potentiae non ferendae : postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec foedius excogitari potest : emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident ; poenam, non dico legum, quas saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum et impium), qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent : in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiam si ad id non pervenerint. ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est : satis enim nobis (si modo in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinosè, nihil

9 incontinenter esse faciendum. Hinc ille Gyges inducitur a Platone; qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbris, in illum hiatum descendit, aeneumque equum (ut ferunt fabulae) animadvertit, cujus in lateribus fores essent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata, annulumque aureum in digito; quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor): tum in concilium pastorum se recepit: ibi, cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, cum in locum annulum inverterat. itaque hac opportunitate annuli usus reginae stuprum intulit, eaque adjutrice regem dominum interemit, sustulit quos obstare arbitrabatur; nec in his facinoribus eum quisquam potuit videre: sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiae. hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihil plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet: honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. atqui hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et com-

mentitiam fabulam dicunt prolatam a Platone: quasi vero ille aut factum id esse, aut fieri potuisse defendat. haec est vis hujus annuli, et hujus exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis causa feceris; si id diis hominibusque futurum sit semper ignotum, si ne facturus? negant id fieri posse: quamquam potest id quidem: sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? urgent rustice sane: negant enim posse, et in eo perstant. hoc verbum quid valeat, non vident: cum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint; non quaerimus, possintne celare; sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint se, impunitate proposita, facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur; si negent, omnia turpia per se ipsa fugienda esse concedant. sed jam ad propositum revertamur. Incidunt saepe multae causae,¹⁰ quae conturbent animos utilitatis specie; non, cum hoc deliberetur, relinquenda ne sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est);

sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. cum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injuste: fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adiutor: cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniolorum, et memoriam regni esse tollendam; quod erat utile patriae consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. at in eo rege, qui urbem condidit, non ita: species enim utilitatis animum pepulit ejus; cui cum visum esset utilius solum, quam cum altero, regnare, fratrem interemit. omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat, assequi posset. et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis neque probabilem, neque satis idoneam: peccavit igitur, pace vel Quirini vel Romuli dixerim. nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt, aliisque tradendae, cum his ipsi egeamus; sed suae cuique utilitati, quod sine alte-

rius injuria fiat, serviendum est. scite Chrysippus, ut multa; 'qui stadium' (inquit) 'currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat; supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est; alteri deripere, jus non est.' maxime autem perturbantur officia in amicitiiis; quibus et non tribuere quod recte possis, et tribuere quod non sit aequum, contra officium est. sed hujus generis totius breve et non difficile praeceptum est. quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, caetera generis ejusdem, haec amicitiae nunquam anteponenda sunt: at neque contra rempublicam neque contra jusjurandum ac fidem, amici causâ, vir bonus faciet: ne si judex quidem erit de ipso amico; ponit enim personam amici, cum induit judicis. tantum dabit amicitiae, ut veram amici causam esse malit; ut orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet: cum verò jurato sententia dicenda sit, meminerit deum se adhibere testem, id est (ut arbitror) mentem

suam, qua nihil homini dedit Deus ipse divinius. itaque praeclarum a majoribus accepimus morem rogandi iudicis, (si eum teneremus), ‘ quae salva fide facere possit.’ haec rogatio ad ea pertinet, quae paulo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi: nam, si omnia faciendae sint, quae amici velint, non amicitiae tales, sed conjurationes putandae sunt. loquor autem de communibus amicitiiis: nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam Pythagoreos ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causâ postulavisset; vas factus est alter ejus sistendi, ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi: qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. cum igitur id, quod utile videtur, in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur; jaceat utilitatis species, valeat honestas: cum autem in amicitia, quae honesta non sunt, postulabuntur, religio et fides ante-

ponatur amicitiae : sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. Sed uti-¹¹ litatis specie in republica saepissime peccatur; ut in Corinthi disturbance nostris. durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices praeciderentur : hoc visum est utile; nimis enim imminebat, propter propinquitatem, Aegina Piraeo : sed nihil, quod crudele, utile; est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant; ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper : nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere; quam legem tulerunt sapientissimi consules, Crassus et Scaevola : usu verò urbis prohibere peregrinos, fane inhumanum est. illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. plena exemplorum est nostra respublica, cum saepe, tum maxime bello Punico secundo; quae, Cannensi calamitate accepta, majores animos habuit, quam umquam rebus secundis; nulla timoris significatio; nulla mentio pacis; tanta vis

LIBER TERTIUS. 181

est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses, cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque ut, urbe relicta, conjugibus et liberis Troezenae depositis, naves conscenderent, libertatemque Graeciae classe defenderent, Cyrsilum quendam, suadentem ut in urbe manerent Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. atqui ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat repugnante honestate. Themistocles post victoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, 'se habere consilium reipublicae salutare, sed id sciri opus non esse:' postulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret: datus est Aristides: huic ille, 'classem Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse; quo facto, frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset.' quod Aristides cum audisset, in concionem magna expectatione venit; dixitque, 'perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum.' itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem, quam ne au-

dierant quidem, auctore Aristide repudiarunt. melius hi, quam nos, qui piratas immunes, socios vestigales habemus. Ma-¹² neat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile; ne tum quidem, cum id, quod utile esse putes, adipiscare. hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est. sed incidunt (ut supra dixi) saepe causae, cum repugnare utilitas honestati videatur, ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate conjungi. ejus generis hae sunt quaestiones: si (exempli gratia) vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame, summaque annonae caritate: si idem sciat, complures mercatores Alexandria solvisse, navesque in cursu frumento onustas, petentes Rhodum, viderit; dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? sapientem et bonum virum fingimus: de ejus deliberatione et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet; sed dubitet, an turpe sit. in hujusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico; aliud Antipa-

tro discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emtor ignoret: Diogeni venditorem, quatenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, caetera sine insidiis agere, et quoniam vendat, velle quam optime vendere: advexi; exposui; vendo meum non pluris, quam caeteri; fortasse etiam minoris, cum major est copia: cui fit injuria? exoritur Antipatri ratio ex altera parte: quid ais? tu, cum omnibus hominibus consulere debeas, et servire humanae societati, eaque lege natus sis, et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis utilitas sit, vicissimque communis utilitas tua sit; celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae? respondebit Diogenes fortasse sic: aliud est 'celare', aliud 'tacere': neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, quis sit finis bonorum, quae tibi plus prodesse cognita, quam tritici vilitas: sed non, quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est. imo vero (inquit ille) necesse est, si quidem meministi esse inter ho-

mines natura conjunctam societatem. meministi, inquit ille; sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum. Vides in hac tota disceptatione, non illud dici, quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam: sed, ita expedire, ut turpe non sit; ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, caeteri ignorent; pestilentes sint, et habeantur salubres; ignoretur in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatae, ruinosae; sed hoc praeter dominum nemo sciat: quaero, si hoc emptoribus venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, num id injuste aut improbe fecerit? ille vero, inquit Antipater: quid enim est aliud, erranti viam non monstrare (quod Athenis exsecrationibus publicis sancitum est), si hoc non est, emptorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes con-

LIBER TERTIUS. 185

tra: num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? ille, quod non placebat, proscripsit; tu, quod placebat, emisisti. quod si qui proscribunt, 'villam bonam, bene-
 'que aedificatam,' non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec aedificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt: ubi enim iudicium emtoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? sin autem dictum non omne praestandum est; quod dictum non est, id praestandum putas? quid vero est stultius, quàm venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam absurdum, quàm si domini jussu ita praeco praedicet, 'domum pestilentem vendo?' sic ergo, in quibusdam causis dubiis, ex altera parte defenditur honestas; ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modò facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. quae dijudicanda sunt: non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodius, nec hic aedium venditor celare emtores debuisse.

neque enim id est celare, quidquid reticeas : sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumentum tui causa velis eos, quorum inter sit id scire. hoc autem celandi genus quale sit, et cuius hominis, quis non videt ? certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non boni viri ; versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri : haec tot, et alia plura nonne inutile est vitiorum subire nomina ? Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt ; quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt ? C. Caninus, eques Romanus nec infacetus et satis literatus, cum se Syracusas otia (ut ipse dicere solebat), non negotiandi causa contulisset, dictitabat, se hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. quod cum percrebuisse, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syraculis, dixit, ‘ vales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis ; ’ et simul ad coenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. cum ille promississet, tum Pythius, qui esset, ut argen-

tarius, apud omnes ordines gratiofus, piscatores ad se convocavit, et ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque, quid eos facere vellet. ad coenam tempore venit Canius: opipare a Pythio apparatus convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro se quisque, quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abiciebantur. tum Canius, 'quaeso, inquit, quid est hoc, Pythi? tantumne piscium, tantumne cymbarum?' et ille, 'quid mirum? inquit, hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hic aquatio: hac villa isti carere non possunt.' incensus Canius cupiditate contendit a Pythio, ut venderet. gravate ille primo. quid multa? impetrat; emit homo cupidus et locuples tanti, quanti Pythius voluit; et emit instructos: nomina facit, negotium conficit. invitat Canius postridie familiares suos: venit ipse mature: scalum nullum videt: quaerit ex proximo vicino, num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret. 'nullae, (quod sciam), inquit ille: sed hic piscari nulli solent; itaque heri mirabar, quid accidisset.' stomachari Canius. sed quid

faceret? nondum enim Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis cum ex eo quaererem, quid esset 'dolus malus,' respondebat, 'cum esset aliud simulatum, aliud actum.' hoc quidem sane luculenter, ut ab homine perito definiendi. ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. nullum igitur factum eorum potest utile esse, cum sit tot vitiis inquinatum. Quod si Aquilliana definitio vera est, ex¹⁵ omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est: ita, nec ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus; ut tutela duodecim tabulis, et circumscriptio adolescentium lege Laetoria; et (sine lege) judiciis, in quibus additur, 'ex fide bona.' reliquorum autem judiciorum haec verba maxime excellunt; in arbitrio rei uxoriae, 'melius, aequius:' in fiducia, 'ut inter bonos bene agier.' quid ergo? aut in eo, quod 'melius, aequius,' potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur, 'inter bonos bene agier,' quidquam agi

dolose aut malitiose potest? dolus autem malus in simulatione, ut ait Aquilius, continetur. tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. non licitatore venditor, nec, qui contra se liceatur, emtor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. Q. quidem Scaevola, P. filius, cum postulasset, ut sibi fundus, cujus emtor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset; dixit, se pluris aestimare: addidit centum millia. nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget, sapientis negant; ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. haec igitur est illa perniciēs, quod alios bonos, alios sapientes existimant; ex quo Ennius, 'nequicquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quit.' vere id quidem, si, quid esset 'prodesse,' mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de officiis scripsit Q. Tuberoni, dicere, 'sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris: neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maxime-

‘que reipublicae: singulorum enim facultates et copiae, divitiae sunt civitatis.’ huic, Scaevolae factum, de quo paulo ante dixi, placere nullo modo potest: etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat. huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. sed si simulatio et dissimulatio dolus malus est, per paucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: si vir bonus est is, qui prodest quibus potest, nocet nemini; certe istum virum bonum non facile reperiemus. numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: et quia semper est honestum, virum bonum esse, semper est utile. Ac de jure quidem praediorum sancitum est apud nos jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. nam, cum ex duodecim tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata, quae qui inficiatus esset, dupli poenam subiret; a jurisconsultis etiam reticentiae poena est constituta: quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere. ut, cum in arce augurium augures acturi

essent, jussissentque T. Claudium Centur-
 malum, qui aedes in Coelio monte habe-
 bat, demoliri ea, quorum altitudo officie-
 ret auspiciis; Claudius proscripsit infru-
 lam: vendidit: emit P. Calpurnius La-
 narius: huic ab auguribus illud idem de-
 nuntiatus est. itaque Calpurnius, cum
 demolitus esset, cognossetque Claudium
 aedes postea proscripsisse, quam esset ab
 auguribus demoliri jussus, arbitrum illum
 adegit, 'quidquid sibi dare, facere oportet
 ex fide bona.' M. Cato sententiam
 dixit (hujus nostri Catonis pater; ut enim
 caeteri ex patribus, sic hic, qui lumen il-
 lud progenuit, ex filio est nominandus):
 is igitur iudex ita pronuntiavit; cum in
 venundando rem eam scisset, et non pro-
 nuntiasset, emptori damnum praestari o-
 portare. igitur ad fidem bonam statuit per-
 tinere, notum esse emptori vitium, quod
 nosset venditor. quod si recte judicavit,
 non recte frumentarius ille, non recte ae-
 dium pestilentium venditor tacuit. sed hu-
 jusmodi reticentiae jure civili omnes com-
 prehendi non possunt; quae autem pos-
 sunt, diligenter tenentur. M. Marius Gra-
 tidianus, propinquus noster, C. Sergio O-

ratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. hae Sergio serviebant : sed hoc in mancipio Marius non dixerat. adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. jus Crassus urgebat : quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari. aequitatem Antonius : quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici : nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset tene- ret. quorsum haec? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt¹⁷ astutias : leges, quatenus manu tenere possunt; philosophi, quatenus ratione et intelligentia. ratio igitur postulat, ne quid insidiosae, ne quid simulate, ne quid fallaciter. suntne igitur insidiae, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis, nec agitaturs? ipsae enim ferae nullo insequente saepe incidunt : sic si tu aedes proscribas ; tabulam, tamquam plagam, ponas ; domum propter vitia vendas ; in eam aliquis incurrat imprudens ; hoc quamquam video, propter depravationem consuetu-

dinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri aut jure civili; tamen naturae lege sancitum est: societas enim est (quod etsi saepe dictum est, dicendum tamen est saepius) latissime quidem quae pateat, omnium inter omnes; interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior eorum, qui ejusdem civitatis. itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt: quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. sed nos veri juris germanaeque justitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus: umbra et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturae principiis et veritatis exemplis. nam quanti verba illa! 'uti ne propter te, fidei meae tuam captus fraudatusve siem:' quam illa aurea! 'ut inter bonos bene agier oportet, et sine fraudatione.' sed, qui sint boni, et quid sit bene agi, magna quaestio est. Qu. quidem Scaevola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, 'ex fide bona;' fideique bonae nomen existimabat manare latissime, idque

versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emtis, venditis, conductis, locatis, quibus vitae societas continetur: in his magni esse iudicis statuere, (praesertim cum in plerisque essent iudicia contraria), quid quemque cuique praestare oporteret. quocirca astutiae tollendae sunt, eaque malitia, quae vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum: prudentia est enim locata in delectu bonorum et malorum; malitia (si omnia, quae turpia sunt, mala sunt) mala bonis anteponit. nec vero in praediis solum jus civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur: qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto Aedilium. heredum alia causa est. ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscientia: nec ulla perniciēs vitae major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiae: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur: quotus enim

quisque reperietur, qui, impunitate et ignoratione omnium proposita, abstinere
 18 possit injuria? Periclitemur, si placet, in iis
 quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco differendum est; qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi: sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minutii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserunt heredes secum M. Crassum, et Qu. Hortensium, homines ejusdem aetatis potentissimos: qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpaе, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? mihi quidem non videtur: quamquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum. sed cum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem; 'hunc dico patronum agri Piceni et Sabini:'

(ô turpem notam temporum illorum !)
num erat aequum, principes cives rem
habere, ad Satrium nihil praeter nomen
pervenire? etenim si is, qui non defendit
injuriā neque propulsat a suis, cum po-
test, injuste facit (ut in primo libro disse-
rui); qualis habendus est is, qui non mo-
do non repellit, sed etiam adjuvat inju-
riam? mihi quidem etiam verae heredita-
tes non honestae videntur, si sint malitio-
sis blanditiis officiorum; non veritate,
sed simulatione quaesitae. atqui, in tali-
bus rebus aliud utile interdum, aliud ho-
nestum videri solet. falso: nam eadem
utilitatis, quae honestatis est regula: qui
hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus a-
berit, nullum facinus: sic enim cogitans,
est istuc quidem honestum, verum hoc ex-
pedit, res a natura copulatas audebit er-
rore divellere; qui fons est fraudium, ma-
leficiorum, scelerum omnium. Itaque ¹⁹
si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digi-
tis concrepuerit, possit in locupletium te-
stamenta nomen ejus irrepere; hac vi non
utatur, ne si exploratum quidem habeat,
id omnino neminem umquam suspicatu-
rum. at si dares hanc vim M. Crasso, ut

digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres, in foro, mihi crede, saltaret. homo autem justus, isque quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. at verò si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui profit quibus possit, noceat nemini, nisi lacessitus injuria. quid ergo? hic non nocet, qui quodam quasi veneno perficit, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? 'non igitur faciat' (dixerit quis) 'quod utile sit, quod expediat?' imo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. Fimbriam consularem audiebam de patre nostro puer judicem M. Lutatio Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsionem fecisset, 'ni vir bonus esset:' itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem numquam judicaturum; ne, aut spoliaret fama probatum hominem, si contra judicasset; aut statuisset videretur, virum bonum

aliquem esse, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat praedicare. haec nonne est turpe dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod jam tritum est vetustate proverbium: cum enim fidem aliqujus bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, 'quicum in tenebris mices.' hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis nullo refellente obtinere? vide ne igitur, hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse convertere? ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest; sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante natura. At enim, cum permagna praemia sunt, est causa peccandi.

C. Marius, cum a spe consulatus longe abesset, et jam septimum annum post praeturam jaceret, neque petiturus umquam consulatum videretur, Qu. Metellum, cujus legatus erat, summum virum et civem, cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est: bellum illum ducere; si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redacturum. itaque factus est ille quidem consul; sed a fide justitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cujus legatus et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, cum praetor esset, collegiumque praetorum tribuni plebis adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur: jactabatur enim temporibus illis nummus sic, ut nemo posset scire, quid haberet. conscripserunt communiter edictum cum poena atque judicio; constitueruntque, ut omnes simul in rostra post meridiem descenderent: et caeteri quidem alius alio; Marius a subsellis in rostra recta, idque, quod

communiter compositum fuerat, solus edixit: et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit: omnibus vicis statuæ: ad eas thus et cerei: quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. hæc sunt, quæ conturbant in deliberatione nonnumquam, cum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, præripere collegis et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, valde utile videbatur. sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum judicare, aut hunc? explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quæ sit in ea species, forma, et notio viri boni. cedit ergo in virum bonum mentiri emolumentum sui causæ, criminari, præripere, fallere? nihil profecto minus. est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? quid est, quod asferre

tantum utilitas ista, quae dicitur, possit,
quantum auferre, si boni viri nomen eri-
puerit, fidem justitiamque detraxerit?
quid enim interest, utrum ex homine se
convertat quis in beluam, an in hominis
21 figura immanitatem gerat beluae? Quid?
qui omnia recta et honesta negligunt,
dummodo potentiam consequantur, non-
ne idem faciunt, quod is, qui etiam soce-
rum habere voluit eum, cujus ipse auda-
cia potens esset? utile ei videbatur pluri-
mum posse alterius invidia: id quam in-
justum in patriam, [quam inutile], et
quam turpe esset, non videbat. ipse au-
tem focer in ore semper Graecos versus de
Phoenissis habebat, quos dicam ut potero,
incondite fortasse, sed tamen ut res possit
intelligi;

Nam, si violandum est jus, regnandi
gratia

Violandum est: aliis rebus pietatem
colas.

capitalis Eteocles, vel potius Enripides,
qui id unum, quod omnium sceleratissi-
mum fuerit, exceperit. quid igitur minu-
ta colligimus, hereditates, mercaturas,
venditiones fraudulentas? ecce tibi, qui

rex populi Romani, dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit. hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est: probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem tetram et detestabilem, gloriosam putat. qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quae libera fuit, quaeque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile; qua hunc objurgatione, aut quo potius convitio a tanto errore coneravellere? potest enim (dii immortales!) cuiquam esse utile foedissimum et teterrimum parricidium patriae; quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare, videantur. nunc abeo ad vulgi opinionem: quae major utilitas, quam regnandi, esse possit? nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, cum ad veritatem coepi revocare rationem: possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,

inquit Accius. at cui regno? quod, a Tantalo et Pelopeproditum, jure obtinebatur. nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset? hunc tu quas conscientiae labe in animo censes habuisse? quae vulnera? cujus autem vita ipsi potest utilis esse, cum ejus vitae ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit et gloria? quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, nihil²² esse utile, quod non honestum sit. Quamquam id quidem, cum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro judicatum est. cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clama

in Pyrrhi castra rediturum, et eum veneno necaturum. hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque factum ejus a senatu laudatum est. atqui si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum per fuga unus, et gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen, fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro qui numquam utilitatem a dignitate sejunxit, armis cum hoste certare, an venenis? si gloriae causa imperium extendendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. non igitur utilis illa L. Philippi, Qu. filii, sententia: quas civitates L. Sylla, pecunia accepta, ex senatus consulto liberavisset, ut hae rursus vectigales essent; neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. ei senatus est assensus: turpe imperio: piratarum enim melior fides, quam senatus. at aucta vectigalia; utile igitur. quousque

audebant dicere quidquam utile, quod non honestum? potest autem ulli imperio, quod gloria fultum esse debet et benevolentia fociorum, utile esse odium et infamia? ego etiam cum Catone meo saepe dissensi: nimis mihi praefracste videbatur aerarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa fociiis: cum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus; eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipublicae pertinebat. male etiam Curio; cum causam Transpadanorum aequam esse dicebat, semper autem addebat, 'vincat utilitas.' potius diceret, non esse aequam, quia non esset utilis reipublicae, quàm, cum utilem esse diceret, non esse aequam fateretur. ²³ Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum: sitne boni viri in maxima caritate annonae familiam non alere? in utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate, ut putat, officium dirigit magis, quàm humanitate. quaerit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis? hîc alio res familiaris, alio ducit hu-

manitas. si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? negat, quia sit injurium. quid? dominus navis eripietne suum? minime: non plus, quam si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit: quoad enim perventum sit eo, quo sumta navis est, non domini est navis, sed navigantium. quid si in una tabula sint duo naufragi, aequae sapientes? sibi ne uterque rapiat, an alter cedat alteri? cedat vero; sed ei, cujus magis inter sit vel sua, vel reipublicae causa vivere. quid si haec paria in utroque? nullum erit certamen, sed, quasi sorte aut micando victus, alteri cedat alter. quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium? indicetne id magistratibus filius? nefas id quidem est: quin etiam defendat patrem, si arguatur. non igitur patria praestat omnibus officiis? imo vero: sed ipsi patriae conducit, pios cives habere in parentes. quid si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? silebitne filius? imo vero obsecrabit patrem, ne id faciat: si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam: ad extremum, si ad perniciem patriae res spec-

tabit, patriae salutem anteponet saluti patris. quaerit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis; cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis? Diogenes ait; Antipater negat, cui potius assentior. qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. haec sunt quasi controversa jura Stoicorum. in mancipio vendendo dicendane vitia? non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum? alteri dicenda videntur; alteri non videntur. si quis aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse? an eruat denario, quod sit mille denarium? perspicuum est jam, et quid mihi videatur, et quae sit inter eos philosophos, quos

²⁴ nominavi, controversia. Pacta et promissa semperne servanda sint, quae nec vi, nec dolomalo (ut praetores solent dicere) facta sint? si quis medicamentum cuiquam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento umquam postea uteretur; si eo medicamento sanus

factus fuerit, et annis aliquot post incid-
rit in eundem morbum, nec ab eo, qui-
cum pepigerat, impetret, ut item eo lice-
at uti ; quid faciendum sit ? cum sit is in-
humanus, qui non concedat uti, nec ei
quidquam fiat injuriae ; vitae et saluti
consulendum est. quid si quis sapiens ro-
gatus sit ab eo, qui eum heredem faciat,
cum ei testamento fectertium millies re-
linquatur, ut ante, quam hereditatem a-
deat, luce palam in foro saltet, idque se
facturum promiserit, quod aliter eum he-
redem scripturus ille non esset : faciat,
quod promiserit, necne ? promisisse nol-
lem, et id arbitror fuisse gravitatis : sed,
quoniam promisit, si saltare in foro turpe
ducet, honestius mentietur, si ex heredi-
tate nihil ceperit quam si ceperit : nisi for-
te eam pecuniam in reipublicae magnum
aliquod tempus contulerit, ut vel saltare
eum, cum patriae consulturus sit, turpe
non sit. Ac ne illa quidem promissa ²⁵;
servanda sunt, quae non sunt iis ipsis uti-
lia, quibus illa promiseris. Sol Phaethon-
ti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum
se esse dixit, quidquid optasset : optavit
ut in currum patris tolleretur : sublatus

est; atque insanus ante, quam constitit, ictu fulminis deslagavit. quanto melius fuerat, in hoc promissum patris non esse servatum? quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, cum is patri suspectus esset de noverca: quo optato et impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. quid? Agamemnon cum devovisset Dianae, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. promissum potius non faciendum, quam tam tetrum facinus admittendum fuit. ergo et promissa non facienda nonnumquam. neque semper deposita reddenda: si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere, peccatum sit; non reddere, officium. quid si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae? reddasne depositum? non, credo: facies enim contra rempublicam, quae debet esse carissima. sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. facere promissa, stare

conventis, reddere deposita, commutata utilitate, sunt non honesta. ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra iustitiam simulatione prudentiae, satis arbitror dictum. sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, cum docebimus, ea, quae videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de iustitia, quae semper est utilis, disputatum est. reliquae sunt duae partes honestatis; quarum altera in animi excellentis magnitudine et praestantia cernitur, altera in conformatione et moderatione continentiae et temperantiae. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem poëtae tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est: sed insimulant eum tragoediae, simulatione infaniae militiam subterfugere voluisse. non honestum consilium. at utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio: nullum ta decus in quotidianis laboribus et periculis cum hac tranquillitate

conferendum putas? ego vero istam contemnendam et abjiciendam; quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. quid enim auditurum putas fuisse Ulysssem, si in illa simulatione perseverasset? qui, cum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Ajace;

Cuju' ipse princeps jurisjurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimulavit; ne coiret, insinuat.
Quod nî Palamedis perspicax prudentia
Istius percepisset malitiosam audaciam,
Fide sacratae jus perpetuo falleret.

illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus (id quod fecit) dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. sed dimittamus et fabulas, et externa; ad rem factam, nostramque veniamus. M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xantippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. is, cum Romam venisset, utilitatis speciem

videbat; sed eam, ut res declarat, falsam
judicavit: quae erat talis; manere in pa-
tria, esse domi suae cum uxore, cum libe-
ris; quam calamitatem accepisset in bel-
lo, communem fortunae bellicae judican-
tem, tenere consularis dignitatis gradum:
quis haec neget esse utilia? quae censes,
magnitudo animi et fortitudo negat.
Num locupletiores quaeris auctores? ha-
rum enim est virtutum proprium, nihil
extimescere, omnia humana despicere,
nihil, quod homini accidere possit, into-
lerandum putare. itaque quid fecit? in
senatum venit, mandata exposuit; sen-
tentiam ne diceret, recusavit: quamdiu
jurejurando hostium teneretur, non esse
se senatorem. atque illud etiam ‘(ô stul-
tum hominem,’ dixerit quispiam; ‘et
repugnantem utilitati suae!’) reddi cap-
tivos negavit esse utile: illos enim ado-
lescentes esse, et bonos duces; se jam con-
fectum senectute: cujus cum valuisset auc-
toritas, captivi retenti sunt, ipse Cartha-
ginem rediit; neque eum caritas patriae
retinuit, nec suorum: neque vero tum
ignorabat, se ad crudelissimum hostem,
et ad exquisita supplicia proficisci: sed

jusjurandum conservandum putabat. itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, perjurus consularis remansisset. at, 'stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuasit.' quomodo stulte? etiamne si reipublicae conducebat? potest autem, quod inutile reipublicae sit, id cuiquam ²⁷ ²⁸ civi utile esse? Pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta naturae, cum utilitatem ab honestate sejungunt. omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus: nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? sed, quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus; utilitatis nomen non tam splendidum, quam necessarium ducimus. quid est igitur, dixerit quis, in iurejurando? num iratum timemus Jovem? at hoc quidem commune est omnium philosophorum, (non eorum modò, qui deum nihil habere ipsum negotii, et nihil exhibere alteri; sed eorum etiam, qui deum sem-

per agere aliquid et moliri volunt), numquam nec irasci deum, nec nocere. quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quàm nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem praeverteret. an ne turpiter faceret? primum, minima de malis: num igitur tantum mali turpitudine ista habebat, quantum ille cruciatus? deinde illud etiam apud Accium,

Fregisti fidem. neque dedi, neque do
infideli cuiquam,

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quaedam utilia, quae non sint; sic se dicere, videri quaedam honesta, quae non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi iurisjurandi causa ad cruciatum revertisse, sed fit non honestum; quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. haec fere contra Regulum. sed prima videamus. ‘Non fuit Jupiter
‘metuendus, ne iratus noceret, qui ne
‘que irasci solet, neque nocere.’ haec

quidem ratio non magis contra Reguli, quam contra omne, jusjurandum valet. sed in jurejurando, non qui metus, sed quae vis sit, debet intelligi: est enim jusjurandum affirmatio religiosa: quod autem affirmate, quasi deo teste, promiseris, id tenendum est: jam enim non ad iram deorum, quae nulla est; sed ad justitiam et ad fidem perinet: nam praeclare Ennius;

O Fides alma, apta pinnis, et Jusjurandum Jovis!

qui igitur Jusjurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis optimi maximi (ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt. at enim 'ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse 'Regulus.' certe, si nihil malum esset, nisi dolere, id autem non modò non summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant: quorum quidem testem non mediocre, sed haud scio an, gravissimum, Regulum nolite, quaeso, vituperare: quem enim locupletiores quaerimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii

caussa cruciatum subierit voluntarium?
nam quod aiunt, ' minima de malis, ' id
est, ut turpiter potius, quam calamitose:
an est ullum majus malum turpitudine?
quae si in deformitate corporis habet ali-
quid offensionis, quanta illa depravatio
et foeditas turpificati animi debet videri?
itaque, nervosius qui ista differunt, so-
lum audent malum dicere id, quod turpe
sit; qui autem remissius, hi tamen non
dubitant summum malum dicere. nam il-
lud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cui-
quam,

idcirco recte a poëta; quia, cum tracta-
retur Atreus, personae serviendum fuit.
sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem,
quae infideli data sit, videant ne quaera-
tur latebra perjurio. est autem jus etiam
bellicum, fidesque jurisjurandi saepe cum
hoste servanda. quod enim ita juratum
est, ut mens conciperet fieri oportere, id
servandum est: quod aliter, id si non fe-
ceris, nullum est perjurium: ut, si prae-
donibus pactum pro capite pretium non
attuleris, nulla fraus est, ne si juratus qui-
dem id non feceris; nam pirata non est

ex perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium: cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum esse commune. non enim falsum jurare, perjurare est; sed, quod ex animi tui sententia juraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, perjurium est: scitè enim Euripides,

Juravi lingua, mentem injuratam gero. Regulus vero non debuit conditiones pactionesque bellicas et hostiles perturbare perjurio: cum justo enim et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum jus fetiale, et multa sunt jura communia: quod ni ita esset, numquam claros viros senatus victos hostibus deditisset. At vero T. Veturius et Sp. Posthumius, cum iterum consules essent, quia, cum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: injussu enim populi senatusque fecerant. eodemque tempore Tib. Numicius, Qu. Maelius, qui tum tribuni plebis erant, quòd eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. atque hujus deditiois ip-

se Posthumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. quod idem multis annis post C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suavit eam, quam L. Furius, et Sex. Atilius ex senatus consulto ferebant; qua accepta est hostibus deditus. honestius hic, quam Qu. Pompeius, quo, cum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. at 'non debuit ratum esse, quod erat actum per vim.' quasi vero forti viro vis possit adhiberi. 'cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum praesertim de captivis dissuasurus esset?' quod maximum in eo est, id reprehenditis: non enim suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatus; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent: ita incolumis in patria Regulus restitisset: quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa et pati credidit. nam quod aiunt, 'quod valde utile sit, id fieri

‘honestum:’ imo vero ‘esse’, non ‘feri:’
 est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est; sed quia honestum, utile. quare, ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut
 31 praestantius. Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuerit: nam, quod rediit, nobis non mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit: itaque ista laus non est hominis, sed temporum; nullum enim vinculum ad adstringendam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt. id indicant leges in duodecim tabulis; indicant sacrae; indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides; indicant notiones animadversionesque censorum, qui nulla de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant. L. Manlio, A. filio, cum dictator fuisset, M. Pomponius tribunus plebis diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset, et ruri

habitare jussisset : quod cum audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri, accurrisse Romam, et cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur : cui cum esset nuntiatum ; quòd illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo, remotisque arbitris ad se adolescentem jussit venire : at ille, ut ingressus est, confestim gladium distrinxit, juravitque, se illum statim interfecturum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. juravit hoc coactus terrore Pomponius : rem ad populum detulit : docuit, cur sibi causa desistere necesse esset : Manlium missum fecit : tantum temporibus illis jusjurandum valebat. atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem, Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit ; cujus tertio consulatu Latini ad Vesperim fusi et fugati : magnus vir in primis, et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium. Sed, ut laudandus Regulus in³² conservando jurejurando, sic decem illi, (quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Hannibal, se in castra

LIBER TERTIUS. 221

redituros ea, quorum potiti erant Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent), si non redierunt, vituperandi. de quibus non omnes uno modo: nam Polybius, bonus auctor in primis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, re a senatu non impetrata; unum ex decem, qui paulo post quam egressus erat e castris rediisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse: reditu enim in castra liberatum se esse jurejurando interpretabatur. non recte; fraus enim adstringit, non dissolvit perjurium. fuit igitur stulta calliditas perverse imitata prudentiam. itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus victus ad Hannibalem duceretur. sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relictī in castris fuissent a Paulo et Varrone consulibus: eos senatus non censuit redimendos, cum id parva pecunia fieri posset; ut esset insitum militibus nostris aut vincere aut emori. qua quidem re audita, fractum animum Hannibalis scribit idem; quod senatus populusque

Romanus rebus afflictis tam excelso animo fuisset. sic honestatis comparatione, ea, quae videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Graece scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur; eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos. sit jam hujus loci finis: perspicuum est enim, ea, quae timido animo, humili, demisso fractoque fiant (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipublicae, censuisset, aut domi remanere voluisset), non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, et turpia. Restat quarta ³³ pars, quae decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia continetur. potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt; virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis: quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiae. cum his, viris equisque, ut dicitur, si

honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est: nam si non modò utilitas, sed vita omnis beata corporis firma constitutione, ejusque constitutionis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur; certe haec utilitas, et quidem summa (sic enim censent), cum honestate pugnabit. nam ubi primum prudentiae locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? quam miser virtutis famulatus servientis voluptati! quod autem munus prudentiae? an legere intelligenter voluptates! fac nihil isto esse jucundius; quid cogitari potest turpius? jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quae est dolorum laborumque contemptio? quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hic dicit) satis fortiter de dolore; tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia et temperantia; dicit ille quidem multa multis locis: sed aqua haeret, ut aiunt; nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum

in voluptate? est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consecutrices voluptatis. atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. prudentiam introducunt scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem negligendae mortis, perpetiendique doloris. etiam temperantiam inducunt; non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractioe finire. iustitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani: neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. conferamus igitur in pauca: nam, ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria; sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum judico (qui se diremturos

controverſiam putaverunt), ſi cum honeſtate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulaviſſent. non recipit iſtam conjunctionem honeſtas, aſpernatur, repellit. nec vero finis bonorum et malorum, qui ſimplex eſſe debet, ex diſſimillimis rebus miſceri et temperari po- teſt. ſed de hoc (magna enim res eſt) alio loco pluribus. nunc ad propoſitum. quem admodum igitur, ſi quando ea, quae videtur utilitas, honeſtati repugnat, dijudicanda res ſit, ſatis eſt ſupra diſputatum: ſi autem ſpeciem utilitatis etiam voluptas habere dicatur, nulla poteſt eſſe ei cum honeſtate conjunctio; nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortaiſſe non nihil, utilitatis certe nihil habebit. habes a patre munus, Marce fili, mea quidem ſententia magnum; ſed perinde erit, ut acceperis: quamquam tibi hi tres libri inter Cratippi commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi. ſed ut, ſi ipſe veniſſem Athenas (quod quidem eſſet factum, niſi me e medio curſu clara voce patria revocaſſet) aliquando me quoque audires: ſic, quoniam his voluminibus ad te proſecta vox mea eſt, tribues his

temporis quantum poteris; poteris autem quantum voles. cum verò intellexero, te hoc scientiae genere gaudere; tum et praesens tecum propediem, ut spero, et, dum aberis, absens loquar. vale igitur, mi Cicero, tibi que persuade, esse te quidem mihi carissimum; sed multo fore cariorem, si talibus monumentis praeceptisque laetabere.

F I N I S.

EXCUDEBANT
ROB. ET AND. FOULIS FRATRES,
ACADEMIAE GLASGUENSIS
TYPOGRAPHI.
ANN. M. DCC. XLVIII.
IDUUM MENSIS MARTII,
DIE SEPTIMO.

RECORDS
FOR THE
ACADEMIC CLASS
THOMAS
AND M. DOUGLAS
EDUCATION
THE

M. T.

CICERONIS

CATO MAJOR,

SIVE DE

SENECTUTE.

EX EDITIONE J. OLIVETI.

GLASGUA E,

IN AEDIBUS ACADEMICIS

EXCUDEBANT ROB. ET AND. FOULIS

M.DCC.XLVIII.

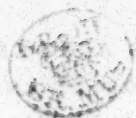
f

CHICAGO

WINDY CITY

ILLINOIS

EXHIBIT

CATO MAJOR,
 SEU
 DE SENECTUTE.
 DIALOGUS.

AD TITUM POMPONIUM ATTICUM.

OTITE, si quid ego adjûro, cu-
 ramve levasso,
 Quae nunc te coquit, et versat in
 pectore fixa,
 Ecquid erit pretii?

licet enim versibus iisdem mihi affari te,
 Attice, quibus affatur Flamininum,
 Ille vir, haud magna cum re, sed plenus
 fidei.

quanquam certò scio, non, ut Flamininum,
 Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.
 novi enim moderationem animi tui, et
 aequitatem: teque non cognomen solum
 Athenis deportasse, sed humanitatem et
 prudentiam intelligo: et tamen suspicor,

A

iisdem rebus te, quibus me ipsum interdum gravius commoveri: quarum consolatio et major est, et in aliud tempus differenda. nunc autem mihi visum est de senectute aliquid ad te scribere. hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut jam urgentis, aut certe adventantis senectutis, et te, et me ipsum levare volo. etsi te quidem id modice ac sapienter (sicut omnia) et ferre, et laturum esse certò scio. sed mihi, cum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modo omnes absterferit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et jucundam senectutem. nunquam igitur satis laudari digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere. sed de cæteris et diximus multa, et saepe dicemus. hunc librum de senectute ad te misimus. omnem autem sermonem tribuimus, non Tithono, ut Aristo Chius, ne parum esset auctoritatis in fabula: sed M. Catoni feni, quò majorem auctoritatem haberet oratio. apud

quem, Laelium et Scipionem facimus admirantes, quòd is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Graecis literis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. sed quid opus est plura? jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam. **SCIPIO.** saepenumero admirari soleo cum hoc C. Laelio, tum caeterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quòd nunquam senectutem tibi gravem esse senserim: quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetnâ gravius dicant sustinere. **CATO.** rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli, admirari videmini: quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est aetas: qui autem omnia bona a se ipsi petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. quo in genere in primis est senectus: quam ut adipiscantur omnes optant, eandem accusant adepti: tanta est inconstantia stultitiae, atque perversitas. obrepere

4 DE SENECTUTE.

aiunt eam citius quam putassent. primum, quis coëgit eos falsum putare? quî enim citius adolescentiae senectus, quam pueritiae adolescentia obrepat? deinde, quî minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? praeterita enim aetas, quamvis longa, cum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. quocirca si sapientiam meam admirari soletis, (quae utinam digna esset opinione vestra, nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quòd naturam optimam ducem, tanquam deum, sequimur, eique paremus: a qua non verisimile est, cum caeterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum, tanquam ab inertî poëta, esse neglectum. sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, et, tanquam in arborum baccis terraeque frugibus, maturitate tempestiva, quasi vitetum et caducum: quod ferendum est molliter sapienti. quid enim est aliud, gigantum modo bellare cum diis, nisi naturae repugnare? LAELIUS. atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus (vo-

lulus quidem certe) senes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possumus. CATO. faciam vero, Laeli; praefertim si utrique vestrum gratum, ut dicis, futurum est. SCIPIO. volumus sane, nisi molestum est, Cato, tanquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quod pervenisti, videre, quale sit. CATO. faciam, ut potero, Laeli. saepe enim interfui querelis meorum aequalium, (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur) quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant: tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent: tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent colitoli. qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus, maioribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela, qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. sed om-

6 DE SENECTUTE.

nium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. moderati enim, et nec difficiles, nec inhumani senes, tolerabilem agunt senectutem. importunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est. LAELIUS. est, ut dicis, Cato. sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes, et copias, et dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem videri : id autem non posse multis contingere. CATO. est istud quidem, Laeli, aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia : ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assecutum: nec hercule, inquit, si ego Seriphius essem, nobilis: nec tu si Atheniensis esses, clarus unquam fuisses. quod eodem modo de senectute potest dici. neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem: nec insipienti etiam in summa copia non gravis. apertissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis, artes, exercitationesque virtutum, quae in omni aetate cultae, cum diu multumque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia nunquam dese-

runt, ne in extremo quidem tempore aetatis, (quanquam id maximum est) verum etiam quia conscientia bene actae vitae, multorumque benefactorum recordatio, jucundissima est. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut aequalem. erat enim in illo viro comitate condita gravitas: nec senectus mores mutaverat. quanquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen jam aetate provectum. anno enim post, consul primum fuerat, quam ego natus sum: cumque eo quartum consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque anno post ad Tarentum quaestor: deinde aedilis, quadriennio post factus sum praetor: quem magistratum gessi consulibus Tuditano, et Cethego, cum quidem ille admodum senex, suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit. hic et bella gerebat, ut adolescens, cum plane grandis esset: et Annibalem juveniliter exultantem patientia sua mollebat: de quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus qui nobis cunctando restituit rem;

8 DE SENECTUTE.

Non ponebat enim rumores ante salutem :

Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit? cum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: Meâ operâ, Q. Fabi, Tarentum recepisti: 'certe,' inquit ridens: 'nam, nisi tu amississes, nunquam recepissem.' nec vero in armis praestantior, quam in toga: qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti: augurque cum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quae pro reipublicae salute gererentur: quae contra rempublicam fierent, contra auspicia fieri. multa in eo viro praeclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem M. filii tulit, clari viri et consularis. est in manibus laudatio: quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? nec verò ille in luce modo, atque in oculis civium mag-

nus : sed intus, domique praestantior. qui sermo? quae praecepta? quanta notitia antiquitatis? quae scientia juris augurii? multae etiam, ut in homine Romano, literae. omnia memoriâ tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella: cujus sermone ita tum cupide fruebar, quasi jam divinarem, id, quod evenit, illo extincto, fore unde discerem neminem.

5 Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. est etiam quiete, et pure, et eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens mortuus est. qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse dicitur, vixitque quinquennium postea: cujus magister Leontinus Gorgias, centum et septem complevit annos: neque unquam in suo studio atque opere cessavit. qui, cum ex eo quaereretur, cur

10 DE SENECTUTE.

tam diu vellet esse in vita: 'nihil habeo,' inquit, 'quod accusem senectutem.' praeclarum responsum, et docto homine dignum. sua enim vitia insipientes, et suam culpam in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius,

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo

Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.

equi fortis et victoris senectuti comparat suam: quem quidem probe meminisse potestis. anno enim undevicesimo post ejus mortem, hi consules, T. Flamininus, et M'. Acilius facti sunt: ille autem Caepione, et Philippo iterum consule, mortuus est: cum ego quidem v. et LX. annos natus, legem Voconiam voce magna, et bonis lateribus suasissem. annos LXX. natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur. etenim, cum contempler animo, reperio quatuor causas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis; alteram, quod

DE SENECTUTE. II

corpus faciat infirmius: tertiam, quòd
privet omnibus fere voluptatibus: quar-
tam, quòd haud procul absit a morte. ea-
rum, si placet, causarum quanta, quamque
6 sit iusta unaquaeque, videamus. A rebus
gerendis senectus abstrahit? quibus? an
iis, quae in juventute geruntur et viribus?
nullaene igitur res sunt seniles, quae vel
infirmis corporibus, animo tamen admi-
nistrentur? nihil ergo agebat Q. Maxi-
mus? nihil L. Paulus, pater tuus, Scipio,
focer optimi viri, filii mei? caeteri senes,
Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rem-
publicam consilio et auctoritate defende-
bant, nihil agebant? ad App. Claudii se-
nectutem accedebat etiam, ut caecus esset:
tamen is, cum sententia senatus inclina-
ret ad pacem, et foedus faciendum cum
Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quae
versibus persecutus est Ennius:

Quò vobis mentes, rectae quae stare so-
lebant

Antehac, dementes sese flexere viâ?
caeteraque gravissime: notum enim vo-
bis carmen est: et tamen ipsius Appii ex-
stat oratio. atque hanc ille egit septem et
decem annos post alterum consulatum,

12 DE SENECTUTE.

cum inter duos consulatus anni decem interfluxissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse; et tamen sic a patribus accepimus. nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant, similesque sunt, ut, si qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant: ille autem clavum tenens sedeat in puppi quietus. non faciat ea, quae juvenes. at verò multo majora et meliora facit. non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnae geruntur: sed consilio, auctoritate, sententia, quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. nisi forte ego vobis, qui et miles, et tribunus, et legatus, et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero. at senatui, quae sunt gerenda, praescribo, et quomodo: Carthagini male jam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio: de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio,

reservent, ut avi reliquias persequare! cuius a morte hic tertius et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes: anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum, me consule, creatus esset. num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae poeniteret? nec enim excursionem, nec saltu, nec eminus hastis, aut cominus gladiis uteretur: sed consilio, ratione, sententia. quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent Senatum. apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. quod si legere, aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedò, quì vestram rempublicam tantam amisistis tam cito?

sic enim percontanti, ut est in Naevii poëtae ludo, respondentur et alia, et haec in primis:

Proveniebant oratores novi, stulti, adolescentuli.

temeritas est videlicet florentis aetatis ; prudentia, senescentis. At memoria 7 minuitur. credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. Themistocles omnium civium nomina perceperat : num igitur censetis eum, cum aetate processisset, qui Aristides esset, Lyfimachum salutare solitum ? equidem non modo eos novi, qui sunt ; sed eorum patres etiam, et avos. nec sepulcra legens vereor, (quod aiunt) ne memoriam perdam : his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum. nec vero quemquam senum audiivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. omnia, quae curant, meminerunt : vadimonia constituta : qui sibi, quibus ipsi debeant. quid iurisperiti ? quid pontifices ? quid augures ? quid philosophi senes ? quam multa meminerunt ? manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria : nec easo lum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit : quod propter studium, cum rem familiarem negligere videretur, a filiis in iudicium vocatus est : ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus

bonis interdici solet; sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent iudices. tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus, quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. quo recitato, sententiis iudicum est liberatus. num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romae vidistis, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitae aequalis fuit? age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos vicinos et familiares meos, quibus absentibus, nunquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non ferendis, non percipiendis, non condendis fructibus. quanquam in illis minus hoc mirum. nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere. sed

16 DE SENECTUTE.

iidem elaborant in eis, quae sciunt nihil omnino ad se pertinere.

Serit arbores, quae alteri seculo profint, ut ait Statius noster in Synephebis. nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quaerenti, cui serat, respondere: diis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere. Melius Caecilius de sena alteri seculo prospiciente, quam illud:

Aedepol senectus, si nihil quidquam aliud vitii

Apportes tecum, cum advenis; unum id sat est,

Quod diu vivendo, multa, quae non vult, videt.

et multa fortasse, quae vult: atque in ea quidem, quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem in senecta hoc deputo miserimum,

Sentire ea aetate esse se odiosum alteri. iucundum potius, quam odiosum. ut enim adolescentibus, bona indole praeditis, sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a juventute

coluntur et diliguntur: sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi esse iucundos. sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid, et moliens; tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. quid, quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit: ut ego feci, qui Graecas literas senex didici. quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem et illud: (discebant enim fidibus antiqui) sed in literis certe elaboravi. Nec nunc quidem vires desidero adolescentis, [is enim erat locus alter de vitiis senectutis] non plus, quam adolescens tauri, aut elephantis desiderabam. quod est, eo decet uti: et quidquid agas, agere pro viribus. quae enim vox potest esse contemptior, quam Milonis Crotoniatae? qui, cum jam se-

nex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, illacrymansque dixisse, 'at hi qui-
 dem jam mortui sunt.' non vero tam isti, quam tu ipse, nugator. neque enim ex te unquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante T. Coruncanus: nihil modo P. Crassus: a quibus jura civibus praescribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. orator, metuo, ne languescat senectute. est enim munus ejus non ingenii solum, sed laterum etiam, et virium. omnino canorum illud in voce splendet: cit etiam nescio quo pacto in senectute; quod equidem adhuc non amisi: et videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis, quietus et remissus; facitque persaepe ipsa sibi audientiam disertis senis compta et mitis oratio. quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere, et Laelio. quid enim est jucundius senectute, stipata studiis juventutis? an ne eas quidem vires senectuti relinqueamus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo qui-

dem opere quid potest esse praeclarius? mihi vero Cn. et P. Scipiones, et avi tui duo, L. Aemilius, et P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur. nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenserint vires, atque defecerint. etsi ista ipsa defectio virium, adolescentiae vitiis efficitur saepius, quam senectutis. libidinosa etenim, et intemperans adolescentia effoetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se unquam sensitse, senectutem suam imbecilliolem factam, quam adolescentia fuisset. ego L. Metellum memini puer, [qui cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit] ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. nihil necesse est mihi de me ipso dicere: quanquam est id quidem senile, aetatique nostrae conceditur. Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? tertiam enim jam aetatem hominum vivebat: nec erat ei

20 DE SENECTUTE.

verendum, ne vera de se praedicans, nimis videretur aut insolens, aut loquax. etenim (ut ait Homerus) ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio; quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troja sit peritura. sed redeo ad me. quartum annum ago et octogesium: equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quaestor eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M'. Acilio Glabrione consule: sed tamen (ut vos videtis) non plane me enervavit, nec affixit senectus: non curia vires meas desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, non hospites. nec enim unquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis esse senex. ego vero me minus diu senem esse malletm, quam esse senem ante, quam essem. itaque nemo adhuc

convenire me voluit, cui fuerim occupatus. at minus habeo virium, quam vestrum utervis. nec vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco est ille praestantior? moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest quisque, nitatur: nae ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem vivum. utrum igitur has corporis, an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari? denique isto bono utare, dum adsit: cum absit, ne requiras. nisi forte adolescentes pueritiam, paulum aetate progressi adolescentiam debeant requirere. cursus est certus aetatis, et una via naturae, eaque simplex: suaeque cuique parti aetatis tempestivitas est data: ut et infirmitas puerorum, et ferocitas juvenum, et gravitas jam constantis aetatis, et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. arbitror te audire, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie, nonaginta annos natus: cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere; cum equo, ex equo non descen-

22 DE SENECTUTE.

dere: nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit: summam in eo esse corporis siccitatem: itaque exsequi omnia regis officia et munera. potest igitur exercitatio, et temperantia etiam senectuti conservare aliquid pristini roboris. Non sunt in senectute vires? ne postulantur quidem vires a senectute. ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur. at ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii, aut omnino vitae munus exsequi possint. at id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valetudinis. quàm fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit? quàm tenui, aut nulla potius valetudine? quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis. ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum ne id quidem adolescentes effugere possint? resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, ejusque vitia diligentia compensanda

sunt. pugnandum, tanquam contra morbum, sic contra senectutem. habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis. nam haec quoque, nisi tanquam lumini oleum intilles, extinguuntur senectute. et corpora quidem defatigatione et exercitatione ingravescent: animi autem exercitando levantur. nam quos ait Caecilius, 'comicos stultos senes:' hos significat credulos, obliviosos, dissolutos: quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. ut petulantia, ut libido, magis est adolescentium, quam senum: nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia (quae deliratio appellari solet) senum levium est, non omnium. quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et senex, et caecus. intentum enim animum, tanquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti. tenebat non modo auctoritatem, sed eti-

am imperium in suos : metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant: vigeat in illa domo patrius mos et disciplina. ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si jus suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. ut enim adolescentem, in quo senile aliquid; sic senem, in quo est adolescentis aliquid, probabo: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo nunquam erit. septimus mihi Originum liber est in manibus: omnia antiquitatis monumenta colligo: causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quam maxime conficio orationes: jus augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Graecis literis utor: Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. hae sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis: in his desudans atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero. adsum amicis: venio in senatum frequens, ultroque afferro res multum et diu cogitatas; easque tueor animi, non corporis viribus. quae si exsequi nequi-

rem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quae jam agere non possem: sed ut possim, facit acta vita. semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. ita sensim sine sensu aetas senescit: nec subito frangitur, sed diuturnitate¹² extinguitur. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. ô praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis, et praeclari viri: quae mihi tradita est, cum essem adolescens Tarenticum Q. Maximo. nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat a natura datam: cujus voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur. hinc patriae proditio- nes, hinc rerum publicarum everSIONES, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret: stupra verò, et adulteria, et omne tale flagitium,

26 DE SENECTUTE.

nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. cumque homini sive natura, sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quàm voluptatem. nec enim libidine dominante temperantiae locum esse; neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. quod quo magis intelligi posset; fingere animo aliquem jubebat, tanta incitatum voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum, quàm voluptatem: si quidem ea, cum major esset atque longior, omne animi lumen exstinguere. haec cum C. Pontio Samnite, patre ejus, a quo, Caudino praelio, Sp. Postumius et T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanerat, se a majoribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis: quem Tarentum venisse, L. Camillo, Ap-

pio Claudio consulibus, reperio. quorsum haec? ut intelligatis, si voluptatem adspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. impedit enim consilium voluptas, rationi inimica: ac mentis (ut ita dicam) praestringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e senatu ejicerem, septem annis postquam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. ille enim cum esset consul, in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. hic Tito fratre suo censore, (qui proximus ante me fuerat) elapsus est: mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum probro privato conjungeret imperii dedecus. Saepe audiui a majoribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant; mirari solitum C. Fabricium, quòd, cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cineas, esse quendam Athenis, qui se sapientem profi-

teretur: eumque dicere, omnia, quæ faceremus, ad voluptatem esse referenda. quod ex eo audientes M'. Curium et T. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus, ipsique Pyrrho persuaderetur: quò facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui, quinquennio ante eum consulem, se pro republica quarto consulatu devoverat. norat eundem Fabricius, norat Coruncanus: qui cum ex ea sua vita, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto, judicabant esse profecto aliquid naturæ pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur, quodque spreta et contempta voluptate optimus quisque sequeretur. quorsum igitur tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat. caret epulis, exstructisque mensis, et frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentia, et cruditate, et insomniis. sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis non facile obsistimus, (divinè enim Plato 'escam malorum' Voluptatem appellat, quod ea videlicet ho-

mines capiantur, ut hamo pisces) quam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviiis delectari potest. C. Duillium, M. filium, qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a coena senem saepe videbam puer; delectabatur crebro funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat: tantum licentiae dabat gloria. sed quid ego alios? ad me ipsum jam revertar. primum habui semper sodales. sodalitates autem me quaestore constitutae sunt, sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. epulabar igitur cum sodalibus omnino modice: sed erat quidam fervor aetatis: qua progrediente, omnia fient in dies mitiora. neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. bene enim majores nostri accubationem epularem amicorum, quia vitae conjunctionem haberet, Convivium nominarunt: melius, quam Graeci, qui hoc idem tum computationem, tum concoenationem vocant: ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

14 Ego vero propter sermonis delectationem

tempestivis quoque conviviis delector ,
nec cum aequalibus solum, qui pauci ad-
modum restant ; sed cum vestra etiam ae-
tate, atque vobiscum: habeoque senectuti
magnam gratiam, quae mihi sermonis a-
viditatem auxit, potionis et cibi sustulit.
quod si quem etiam ista delectant, (ne om-
nino bellum indixisse videar voluptati ,
cujus est etiam fortasse quidam naturalis
modus) non intelligo, ne in istis quidem
voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem.
me vero et magisteria delectant a
majoribus instituta: et is sermo, qui mo-
re majorum a summo adhibetur in pocu-
lis et pocula, sicut in symposio Xeno-
phontis, minuta atque rorantia, et refri-
geratio aestate, et vicissim aut sol, aut ig-
nis hibernus. quae quidem in Sabinis e-
tiam persequi soleo, conviviumque vici-
norum quotidie compleo: quod ad mul-
tam noctem, quam maxime possumus,
vario sermone producimus. at non est
voluptatum tanta quasi titillatio in seni-
bus. credo: sed ne desideratio quidem.
nihil autem molestum, quod non deside-
res. bene Sophocles, cum ex eo quidam
jam affecto aetate quaereret, utereturne

rebus venereis: dii meliora, inquit; libenter vero istinc, tanquam a domino agresti ac furioso profugi. cupidis enim rerum talium, odiosum et molestum est fortasse carere: satiatis verò, et expletis, jucundius est carere, quam frui. quanquam non caret is, qui non desiderat. ergo hoc non desiderare, dico esse jucundius, quam frui. quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius; primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam qui in ultima: sic adolescentia, voluptates prope intuens, magis fortasse laetatur: sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans tantum, quantum fat est. at illa quanti sunt, animum tanquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, secumque (ut dicitur) vivere? si vero habet aliquod tanquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute jucundius. mori videbamus in studio dimetiendi paene coeli atque terrae C. Gal-

lum, familiarem patris tui, Scipio. quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, cum manè coepisset? quam delectabat eum defectiones solis et lunae multo nobis ante praedicere? quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! vidi etiam senem Livium: qui cum sex annos ante quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit aetate. quid de P. Licinii Crassi et pontificii, et civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrant senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte 'Suadae medullam' dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem? quae sunt igitur epularum; aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? atque haec quidem studia doctrinae. quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt: ut

honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se multa in dies addiscentem: qua voluptate animi nulla certè potest esse major. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector: quae nec ulla impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. habent enim rationem cum terra, quae nunquam recusat imperium, nec unquam sine usura reddit, quod accepit: sed aliàs minore, plerumque maiore cum foenore. quanquam me quidem non fructus modò, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat: quae cum gremio mollito ac subacto semen sparsum excepit; primum id occaecatum cohibet; ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est: deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit, et elicit herbescentem ex eo viriditatem: quae nixa fibris stirpium, sensim adolefcit; culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur; quibus cum enterferit, fundit frugem spici, ordine structam, et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. quid ego vitium satus, ortus, incremen-

ta commemorem? fatiari delectatione non possum, ut meae senectutis quietem oblectamentumque noscatis. omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra: quae ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex caeterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat. malleoli, plantae, farmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? vitis quidem quae natura caduca est, et nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat, clavicularis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis, et in omnes partes nimia fundatur. itaque ineunte vere in iis, quae relictæ sunt, existit tanquam ad articulos sarmentorum ea quae gemma dicitur, a qua oriens uva sese ostendit: quae et succo terrae, et calore solis augescens primò est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios solis defendit ardores. qua quid potest esse tum fructu

laetius, tum adspectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura, et ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio, et propagatio vitium; sarmentorumque, ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. quid ego irrigationes? quid fossiones agri, repastinationesque proferam, quibus sit multo terra foecundior? quid de utilitate loquar stercorendi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cultura agri scriberet. at Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante seculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum stercorentem facit. nec vero segetibus solum, et pratis, et vineis, et arbutis res rusticae laetae sunt; sed etiam hortis et pomariis: tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones: quibus nihil invenit agricultura solertius.

16 Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum: sed ea ipsa, quae dixi, fuisse sentio longiora. ignoscetis autem.

nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est natura loquacior: ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. ergo in hac vita M'. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus aetatis: cujus quidem villam ego contemplan (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam. Curio, ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiati ab eo sunt. non enim aurum habere, praeclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare poteratne tantus animus non jucundam efficere senectutem? sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. in agris erant tum senatores, et iidem fenes. siquidem aranti L. Quintio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum: cujus dictatoris jussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum appetentem, occupatum interemit. a villa in senatum arcessebantur et Curius, et caeteri fenes, ex quo, qui eos arcessebant, Viatores nominati sunt. num igitur eorum senectus

miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? mea quidem sententia haud scio, an ulla vita beatior esse possit; neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris; sed et delectatione, quam dixi, et saturitate copiaque omnium rerum, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent: ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. semper enim boni assidueque domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est: abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. jam hortum ipsi agricolae succidi- am alteram appellant: tum conditiora facit haec, supervacanei etiam operis, aucupium atque venatio. quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum, olivetorumve specie dicam? brevi praecidam. agro bene culto nil potest esse, nec usu uberius, nec specie ornatus: ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allecat senectus. ubi enim potest illa aetas, aut calefcere vel apricatione melius, vel igni; aut vicissim umbris aquisve refrigerari sa-

38 DE SENECTUTE.

lubrius? sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi pilam, sibi natationes et cursus: nobis senibus exclusionibus multis talos relinquant, et tesseras: id ipsum tamen ut lubebit: quoniam sine his beata esse senectus potest. Multas ¹⁷ ad res, perutiles Xenophontis libri sunt. quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur? atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum, praestantem ingenio atque imperii gloria, cum Lyfander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis, eique dona a sociis attulisset: et caeteris in rebus comem erga Lyfandrum, atque humanum fuisse, et ei quendam conseptum agrum, diligenter consitum ostendisse. cum autem admiraretur Lyfander et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum subactam atque puram, et suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus: tum eum dixisse, mirari se non modo di-

ligentiam, sed etiam solertiam ejus, a quo essent illa dimensa atque descripta: et ei Cyrum respondisse: atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae. tum Lyfandrum intuentem ejus purpuram, et nitorem corporis, ornatumque Persicum multo auro, multisque gemmis, dixisse: recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna conjuncta est. hac igitur fortuna frui licet senibus: nec aetas impedit, quo minus et caeterarum rerum, et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta jam aetate in agris, eosque coleret: cuius inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. itaque quantum spatium aetatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. atque ejus extrema aetas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. apex autem senectutis est auctoritas. quanta fuit in L. Caecilio

40 DE SENECTUTE.

Metello? quanta in Atilio Calatino? in quem illud elogium unicum: PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. notum est totum carmen, incisum in sepulcro. jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens. quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum? quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio praeditum vidimus? quid de Paulo, aut Africano loquar? aut, ut jam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu resistebat auctoritas. habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiae voluptates. Sed in omni oratione me-¹⁸ mentote, eam me laudare senectutem, quae fundamentis adolescentiae constituta sit; ex quo id efficitur, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi: miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet. non cani, non rugae repente auctoritatem arripere possunt: sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia at-

que communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quae et apud nos, et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata, ita diligentissime observantur. Lyfandrum Lacedaemonium, cujus modò mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedaemone esse honestissimum domicilium senectutis. nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. quin etiam memoriae proditum est, cum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno confessu locum ei a suis civibus nusquam datum: cum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui legati cum essent, in loco certo confederant, consurrexisse omnes, et senem illum sessum recepisse. quibus cum a cuncto confessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. multa in nostro collegio praeclara: sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecellit, ita sententiae principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, majores natu augures an-

teponuntur. quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse, nec, tanquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. at sunt morosi, et anxii, et iracundi, et difficiles senes: si quaerimus, etiam avari. sed haec, morum vitia sunt, non senectutis. ac morositas tamen, et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae, sed quae probari posse videtur. contemni se putant, despici, illudi. praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. quae tamen omnia dulciora sunt et moribus bonis, et artibus: idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. quanta in altero duritas, in altero comitas! sic se res habet. ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate coacescit. severitatem in senectute probo, sed eam (sicut alia) modicam: acerbitem nullo modo. avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. potest enim quidquam esse absurdius, quam, quò minus viae restat, eò plus viatici

19 quaerere? Quarta restat causa, quae maxime angere atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquatio mortis: quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino extinguit animum; aut etiam optanda, si aliquò eum deducit, ubi sit futurus aeternus. atqui tertium certe nihil inveniri potest. quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? quanquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? quin etiam aetas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet: facilius in morbos incidunt adolescentes; gravius aegrotant; tristius curantur. itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. mens enim, et ratio, et consilium, in senibus est: qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent. sed redeo ad mortem impendentem. quod illud est crimen senectutis, cum illud videatis cum adolescentia esse commune? sensi e-

go tum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni aetati mortem esse communem. at sperat adolescens, diu se victurum: quod sperare idem senex non potest. insipienter sperat. quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? senex ne quod speret quidem habet. at est eo meliore conditione, quam adolescens: cum id, quod ille sperat, hic jam consecutus est. ille vult diu vivere: hic diu vixit. quanquam, ô dii boni! quid est in hominis vita diu? da enim supremum tempus: exspectemus Tartessiorum regis aetatem: fuit enim (ut scriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit. sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. cum enim id advenit; tunc illud, quod praeteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. horae quidem cedunt, et dies, et menses, et anni: nec praeteritum tempus unquam revertitur: nec, quid sequatur, sciri potest. quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus.

tus. neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modo, in quocumque fuerit actu, probetur: neque sapienti usque ad Plaudite vivendum. breve enim tempus aetatis, satis est longum ad bene honesteque vivendum. sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate, aestatem autumnumque venisse. ver enim, tanquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus, et percipiendis accommodata sunt. fructus autem senectutis est (ut saepe dixi) ante partorum bonorum memoria et copia. omnia vero, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante et repugnante natura. itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut cum aquae multitudine vis flammae opprimitur: senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumptus ignis exstinguitur. et quasi poma, ex arboribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura et cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert,

46 DE SENECTUTE.

senibus maturitas: quae mihi quidem tam jucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus. Omnium aetatum ²⁰ certus est terminus: senectutis autem nullus certus est terminus: recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis; et tamen mortem contemnere, ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est: cum illi quaerenti, qua tandem spe fretus, sibi tam audaciter obfisteret; respondisse dicitur, Senectute. sed vivendi finis est optimus, cum integra mente, caeterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit. ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit: sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. jam omnis conglutinatio recens, aegre; inveterata, facile divellitur. ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus, nec sine causa deferendum sit: vetatque Pythagoras injussu imperatoris, id est, Dei,

de praefidio et statione vitae decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quod se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. vult, credo, se esse carum suis. sed haud scio, an melius Ennius :

Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu Faxit.

non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. jam sensus moriendi si aliquis esse potest, is ad exiguum tempus, praesertim seni : post mortem quidem sensus aut optandus, aut nullus est. sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus : si ne qua meditatione, tranquillo esse animo nemo potest. moriendum enim certe est : et id incertum, an eo ipso die. mortem igitur omnibus horis impendentem timens, qui poterit animo consistere ? de qua non ita longa disputatione opus esse videtur, cum recorder, non solum L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus : non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt : non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret : non

duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt: non avum tuum L. Paulum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem: non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est: sed legiones nostras (quod scripsi in Originibus) in eum saepe locum profectas alacri animo et erecto, unde se nunquam redituras arbitrarentur. quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent? omnino (ut mihi quidem videtur) studiorum omnium fatietas, vitae facit satietatem. sunt pueritiae certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? sunt et ineuntis adolescentiae: num ea jam constans requirit aetas, quae media dicitur? sunt etiam hujus aetatis: ne ea quidem quaeruntur a senectute. sunt extrema quaedam studia senectutis: ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis. quod cum evenit, fatietas vitae tempus maturum mortis affert. Equidem non video, cur, quid ipse sen- 21
tiam de morte, non audeam vobis dicere:

quod eo melius mihi cernere videor, quò ab ea propius absum. ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos, mihiq̃ue amicissimos, vivere arbitror: et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis, et gravi opere perfungimur. est enim animus caelestis ex altissimo domicilio depressus, et quasi demersus in terram, locum divinae naturae, aeternitatisque contrarium. sed credo, deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique caelestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitae modo atque constantia. nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem: sed nobilitas etiam summorum philosophorum, et auctoritas. audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animo-

rum differuisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis iudicatus. quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem. cumque semper agitetur animus, nec principium motûs habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motûs, quia nunquam se ipse sit relicturus. et, cum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admistum dispar sui, atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire. magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante quam nati sint, quòd jam pueri, cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. haec Platonis fere. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus major, haec dicit. ‘ nolite
‘ arbitrari, ò mihi carissimi filii, me, cum
‘ a vobis discessero, nusquam, aut nullum
‘ fore. nec enim, dum eram vobiscum,

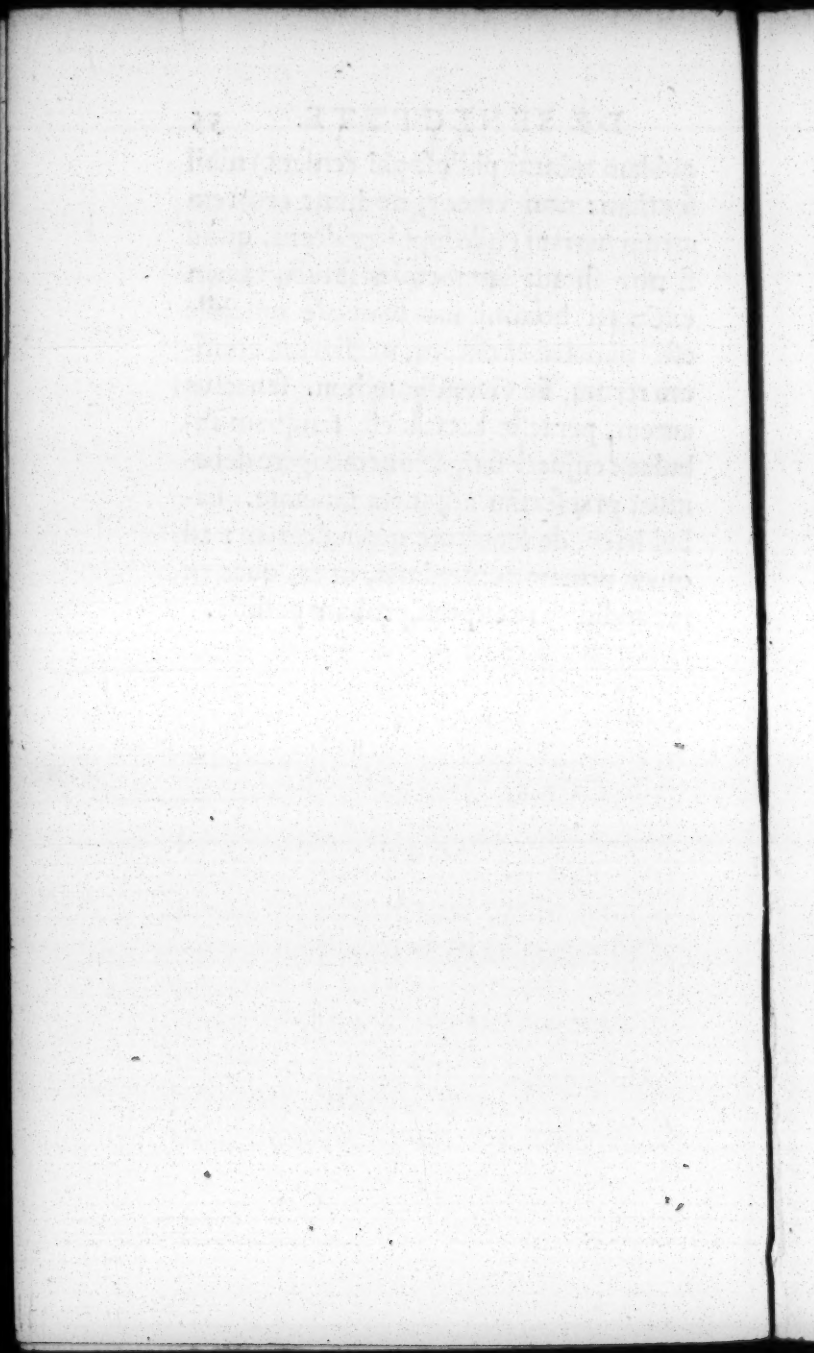
' animum meum videbatis : sed cum esse
 ' in hoc corpore, ex iis rebus, quas gere-
 ' bam, intelligebatis. eundem igitur esse
 ' creditote, etiam si nullum videbitis. nec
 ' vero clarorum virorum post mortem
 ' honores permanerent, si nihil eorum ip-
 ' sorum animi efficerent, quo diutius me-
 ' moriam sui teneremus. mihi quidem
 ' nunquam persuaderi potuit, animos,
 ' dum in corporibus essent mortalibus,
 ' vivere: cum exissent ex iis, emori: nec
 ' verò tum animum esse insipientem, cum
 ' ex insipienti corpore evasisset: sed cum
 ' omni admixtione corporis liberatus,
 ' purus et integer esse coepisset, tum esse
 ' sapientem. atque etiam, cum hominis
 ' natura morte dissolvitur, caeterarum re-
 ' rum perspicuum est, quò quaeque disce-
 ' dant: abeunt enim illuc omnia, unde
 ' orta sunt: animus autem solus, nec cum
 ' adest, nec cum discedit, apparet. jam
 ' verò videtis, nihil esse morti tam simile,
 ' quam somnum. atqui dormientium a-
 ' nimi maxime declarant divinitatem su-
 ' am. multa enim, cum remissi et liberi
 ' sunt, futura prospiciunt. ex quo intel-
 ' ligitur, quales futuri sint, cum se plane

‘ corporis vinculis relaxaverint. quare,
 ‘ si haec ita sunt, sic me colitote ut deum.
 ‘ sin unà est interiturus animus cum cor-
 ‘ pore, vos tamen deos verentes, qui
 ‘ hanc omnem pulchritudinem tuentur
 ‘ et regunt, memoriam nostri pie inviola-
 ‘ teque servabitis.’ Cyrus quidem haec
 moriens. nos, si placet, nostra videamus.
 Nemo unquam mihi, Scipio,²³
 persuadebit, aut patrem tuum Paulum,
 aut duos avos, Paulum et Africanum, aut
 Africani patrem, aut patrum, aut mul-
 tos praestantes viros, quos enumerare
 non est necesse, tanta esse conatos, quae
 ad posteritatis memoriam pertinerent, ni-
 si animo cernerent, posteritatem ad se per-
 tinere. an censes (ut de me ipso aliquid
 more senum glorier) me tantos labores di-
 urnos nocturnosque domi militiaeque sus-
 cepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam
 meam, quibus vitam, essem terminaturus?
 nonne melius multo fuisset, otiosam aeta-
 tem, et quietam, sine ullo labore aut con-
 tentione traducere? sed nescio quomodo
 animus erigens se, posteritatem semper i-
 ta prospiciebat, quasi, cum excessisset e vi-
 ta, tum denique victurus esset. quod qui-

dem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maxime ad immortalem gloriam nitetur. quid, quòd sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre, se ad meliora proficisci: ille autem, cujus obtusior sit acies, non videre? equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi; neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus audiui, et legi, et ipse conscripsi. quò quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neve tanquam Peliam recoxerit: et si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam, et in cunis vagiam, valde recussem: nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? sed habeat sane: habet certe tamen, aut fatietatem, aut modum. non libet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt. nec me vixisse poenitet: quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem:

et ex hac vita ita discedo, tanquam ex hospitio, non tanquam ex domo. commorandi enim natura diverforium nobis, non habitandi dedit. Ô praeclarum diem, cum ad illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar, cumque ex hac turba et colluvione discedam ! proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi ; sed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior : cujus a me corpus crematum est ; quod contra decuit ab illo meum. animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. quem ego meum casum fortiter ferre visus sum : non quòd aequo animo ferrem : sed me ipse consolabar, exstimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore. his mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam jucunda. quòd si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, libenter erro : nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. sin mortuus (ut

quidam minuti philosophi censent) nihil sentiam: non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. quòd si non sumus immortales futuri, tamen extinguì homini suo tempore optabile est. nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. senectus autem, peractio aetatis est, tanquam fabulae: cujus defatigationem fugere debemus, praesertim adjuncta satietate. habui haec, de senectute quae dicerem: ad quam utinam perveniatis, ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

M. T.
CICERONIS
LAELIUS,
SIVE DE
AMICITIA.

EX EDITIONE J. OLIVETI.

GLASGUAE:
IN AEDIBUS ACADEMICIS
EXCUEBANT ROB. ET AND. FOULIS
M DCC XLVIII.

M. T.

CICERO

DE

DE

DE

DE

7

DE

DE

DE

DE

DE

DE

LÆLIUS,
SIVE
DE AMICITIA.
DIALOGUS.

AD TITUM POMPONIUM ATTICUM.

QUINTUS Mucius augur multa narrare de C. Laelio, socero suo memoriter et jucunde solebat, nec dubitare, illum in omni sermone appellare sapientem. ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam, sumpta virili toga, ut, quoad possem, et liceret, a senis latere nunquam discederem. itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta, memoriae mandabam: fierique studebam ejus prudentia doctior. quo mortuo, me ad pontificem Scaevolam contuli: quem unum nostrae civitatis et ingenio, et justitia praestantissimum audeo dicere, sed de hoc

aliàs: nunc redeo ad augurem. cum saepe multa, tum memini domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, cum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. meministi enim, Attice, et eò magis, quòd P. Sulpicio utebаре multum, cum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum conjunctissime et amantissime vixerat, quanta hominum esset vel admiratio, vel querela. itaque tum Scaevola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia, habitum ab illo secum, et cum altero genero C. Fannio, M. filio, paucis diebus post mortem Africani. ejus disputationis sententias memoriae mandavi: quas in hoc libro exposui meo arbitrato. quasi enim ipsos induxi loquentes, ne, 'inquam,' et, 'inquit,' saepius interpone-retur: atque ut, tanquam a praesentibus, coram haberi sermo videretur. cum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione, tum nostra familiaritate, visa est. itaque feci non invitus, ut pro-

dessem multis tuo rogatu. sed, ut in Catone Majore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam ejus, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsa senectute prae caeteris floruisset: sic, cum accepissemus a patribus maxime memorabilem C. Laelii, et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa disliceret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. itaque ipse mea legens, sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens, de amicitia loquitur. tu velim animum a me parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius, et

Q. Mucius ad focerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur: respondet Laelius: cujus tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipse cognosces. FANNIUS. sunt ista, Laeli. 2 nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. sed existimare debes, omnium oculos in te esse coniectos: unum te sapientem et appellant et existimant. tribuebatur hoc modò M. Catoni. scimus L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem. sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur: Cato, quia multarum rerum usum habebat, multaque ejus et in senatu, et in foro vel provisiva prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute ferebantur: propterea quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. te autem alio quodam modo, non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina esse sapientem: nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in reliqua Graecia neminem, (nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent) Athenis unum ac-

cepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum. hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita esse ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. itaque ex me quaerunt, credo item ex te, Scaevola, quoniam pacto mortem Africani feras: eoque magis, quod his proximis nonis, cum in hortos D. Bruti auguris, commentandi causâ, ut assolet, venissemus, tu non affuisti: qui diligentissime semper illum diem, et illud munus solitus esses obire. SCAEVOLA. quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri, tum amicissimi morte, ferre moderate: nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuae. quod autem his nonis in nostro collegio non affuisses, invaletudinem causae, non moestitiam fuisse. LAELIUS. recte tu quidem, Scaevola, et vere. nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum valerem, abduci incommodo meo debui: nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. tu autem, Fanni, qui

mihi tantum tribui^r dicis, quantum ego nec agnosco, nec postulo, facis amicè: sed, ut mihi videris, non recte judicas de Catone. aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. quomodo enim (ut alia omit- tam) mortem filii tulit? memineram Paulum, videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. quamobrem cave Catoni anteponas, ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum judicavit. hujus enim facta, illius dicta laudantur. de me autem (ut jam cum utroque loquar) sic habeto- te. Ego, si Scipionis desiderio me mo-³ veri negem, quam id recte faciam, vide- rint sapientes; sed certe mentiar. move- or enim tali amico orbatus, qualis, ut ar- bitror, nemo unquam erit: et, ut confir- mare possum, nemo certe fuit. sed non egeo medicina: me ipse consolor: et maxi- me illo solatio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angī solent. ni- hil enim mali accidisse Scipioni puto. mi- hi accidit, si quid accidit. suis autem in- commodis graviter angī, non amicum, sed se ipsum amantis est. cum illo vero quis

neget actum esse praeclare? nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuò adolescens incredibili virtute superavit. qui consulatum petivit nunquam, factus est consul bis; primum ante tempus: iterum sibi, suo tempore; reipublicae, paene serò. qui, duabus urbibus everfis, inimicissimis huic imperio, non modò praesentia, verum etiam futura bella delevit. quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem? liberalitate in sorores? bonitate in suos? iustitia in omnes? haec nota sunt vobis. quàm autem civitati carus fuerit, moerore funeris indicatum est. quid igitur hunc paucorum annorum accessio juvare potuisset? senectus enim, quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante quam mortuus est, mecum et cum Scipione differere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiam tunc erat Scipio. quàm obrem vita quidem talis fuit, vel fortuna, vel gloria, ut nihil posset accedere: moriendi autem sensum celeritas abstulit.

quo de genere mortis difficile dictu est: quid homines suspicentur, videtis. hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, cum, senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, a populo Romano, a sociis, et Latinis, pridie quam excessit e vita: ut ex tam alto dignitatis gradu, ad superos videatur potius, quàm ad inferos pervenisse. neque enim assentior iis, qui haec nuper disserere coeperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri. Plus apud me antiquo-⁴rum auctoritas valet, vel nostrorum majorum, qui mortuis tam religiosa jura tribuerunt; quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur: vel eorum, qui in hac terra fuerunt, magnamque Graeciam (quae nunc quidem deleta est, tum florebat) institutis et praeceptis suis erudierunt: vel ejus, qui Apollinis oraculo sapientissimus est judicatus; qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper, animos hominum esse divinos; iisque, cum e corpore

excessissent, reditum in caelum patere, optimoque et iustissimo cuique expeditissimum. quod item Scipioni videbatur: qui quidem quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum et Philus, et Manilius adessent, et alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum differuit de republica: cujus disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum: quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. id si ita est, ut optimi cujusque animus in morte facillime evolet, tanquam e custodia vinculisque corporis: cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? quocirca moerere hoc ejus eventum, vereor, ne invidi magis, quam amici sit. sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum, et corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. sensu enim amisso, sit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum et nos gaudemus, et haec civitas, dum erit, laetabitur. quamobrem cum illo quidem (ut supra dixi) actum optime est; mecum incommodius: quem fuerat aequius, ut

prius introieram, sic prius exire de vita. sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim: quocum mihi conjuncta cura de re publica, et de privata fuit; quocum et domus, et militia communis; et id, in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. itaque non tam ista me sapientiae, quam modò Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praefertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore. idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus seculis vix tria, aut quatuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor Scipionis et Laelii amicitiam, notam posteritati fore. FANNIUS. istud quidem, Laeli, ita necesse est: sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scaevolae) si, quemadmodum soles, de ceteris rebus, cum ex te quaeruntur; sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quae praecepta des. SCAEVOLA. mihi vero pergratum erit: atque, id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius

antevertit. quamobrem utrique nostrum
 5 gratum admodum feceris. LAELIUS.
 ego vero non graverer, si mihi ipse con-
 siderem. nam et praeclara res est, et fu-
 mus, ut dixit Fannius, otiosi. sed quis
 ego sum? aut quae in me est facultas? do-
 ctorum est ista consuetudo, eaque Grae-
 corum, ut iis ponatur, de quo disputent,
 quamvis subito. magnum opus est, eget-
 que exercitatione non parva. quamob-
 rem quae disputari de amicitia possunt,
 ab eis censeo petatis, qui ista profitentur.
 ego vos hortari tantum possum, ut amici-
 tiam omnibus rebus humanis antepona-
 tis. nihil est enim tam naturae aptum,
 tam conveniens ad res vel secundas, vel
 adversas. sed hoc primum sentio, nisi in
 bonis amicitiam esse non posse. neque id
 ad vivum refeco, ut illi, qui haec subtilius
 differunt: fortasse vere, sed ad communem
 utilitatem parum. negant enim, quem-
 quam virum bonum esse, nisi sapientem.
 sit ita sane. sed eam sapientiam interpre-
 tantur, quam adhuc mortalis nemo est
 consecutus. nos autem ea, quae sunt in
 usu, vitaeque communi, non ea, quae sin-
 guntur, aut optantur, spectare debemus.

68 DE AMICITIA.

nunquam ego dicam, C. Fabricium, M'. Curium, T. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum, et obscurum: concedantque, ut hi boni viri fuerint. ne id quidem facient. negabunt, id, nisi sapienti, posse concedi. agamus igitur pingui Minerva, ut aiunt. qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequalitas, liberalitas; nec sit in illis ulla cupiditas, libido, audacia; sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modò quos nominavi: hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur (quantum homines possunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam: major autem, ut quisque proxime accederet. itaque cives, potiores, quam peregrini; et propinqui, quam alieni. cum his enim amicitiam natura ipsa peperit: sed ea non satis habet firmitatis. namque hoc praestat amicitia propinquitati, quòd ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex a-

amicitia non potest. sublatâ enim benevolentia amicitiæ nomen tollitur, propinquitatis manet. quanta autem vis amicitiæ sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est, et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos, aut inter paucos jungeretur. Est autem amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia, et caritate summa consensio. qua quidem haud scio, an, excepta sapientia, quidquam melius homini sit a diis immortalibus datum. divitias alii praeponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. belluarum hoc quidem extremum est: illa autem superiora, caduca et incerta, posita non tam in nostris consiliis, quam in fortunæ temeritate. qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem: sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit, et continet: nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. jam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri interpretemur: nec eam, ut quidam docti, verborum mag-

nificencia metiamur: virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Cato- nes, Gallos, Scipiones, Philos. his commu- nis vita contenta est. eos autem omitta- mus, qui omnino nusquam reperiuntur: tales igitur inter viros, amicitia tantas op- portunitates habet, quantas vix queo di- cere. principio, cui potest esse vita vitalis, ut ait Ennius, qui non in amici mutua be- nevolentia conquiescat? quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic lo- qui, ut tecum? quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis ae- que, actu ipse, gauderet? adversas vero fer- re difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. denique caeterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis: divitiae, ut utare: opes, ut colare: honores, ut lau- dere: voluptates, ut gaudeas: valetudo, ut dolore careas, et muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet: quoquò te verteris, praestò est: nullo lo- co excluditur: nunquam intempestiva, nunquam molesta est. itaque non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. neque ego nunc de vul-

gari, aut de mediocri, (quae tamen ipsa et delectat, et prodest) sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. nam et secundas res, splendidiores facit amicitia, et adversas partiens communicansque, leviores. Cumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bona spe praelucet in posterum: nec debilitari animos, aut cadere patitur. verum etiam amicum qui intuetur, tanquam exemplar aliquod intuetur sui. quocirca et absentes adsunt, et egentes abundant, et imbecilles valent, et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. ex quo illorum beata mors videtur: horum vita laudabilis. quod si exemeris ex natura rerum benevolentiae vinctionem; nec domus ulla, nec urbs stare poterit: ne agri quidem cultus permanebit. id si minus intelligitur; quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissensionibus atque ex discordiis percipi potest. quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis atque dissidiis funditus possit everti?

ex quo, quantum boni sit in amicitia, judicari potest. Agrigentinum quidem, doctum quendam virum, carminibus Graecis vaticinatum ferunt : quae in rerum natura totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt, et re probant. itaque, si quando aliquod officium existit amici in periculis aut adeundis, aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula : cum, ignorante rege uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur : Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret? stantes plaudebant in re ficta : quid arbitramur in vera fuisse facturos? facile indicabat ipsa natura vim suam : cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero judicarent. haecenus mihi videor, de amicitia quod sentirem, potuisse dicere. si qua praeterea sunt, (credo autem esse multa) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote. FANNIUS. nos autem

a te potius : quanquam etiam ab istis saepe quaesivi et audiui, non invitus equidem: sed aliud quoddam expetimus filum orationis tuae. SCAEVOLA. tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de Republica disputatum, affuisses. qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Philii! FANNIUS. facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere. SCAEVOLA. quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia, iustitiaque servatam, maximam gloriam ceperit? LAELIUS. vim hoc quidem est afferre. quid enim refert, qua me ratione cogatis? cogitis certe. studiis enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est, tum ne aequum quidem, obsistere. saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum videri solet: num propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia; ut dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet? an esset hoc quidem proprium amicitiae; sed antiquior, et pulchrior, et magis a natura ipsa profecta alia

causa? amor enim (ex quo amicitia nominata,) princeps est ad benevolentiam conjungendam. nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur causa temporis, in amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; et, quidquid in ea est, id est verum et voluntarium. quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia, orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest: quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. quod in homine multo est evidentius. primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes: quae dirimi, nisi detestabili scelere, non potest. deinde, cum similis sensus existit amoris, si aliquem nati sumus, cujus cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. nihil est enim amabilius virtute: nihil, quod magis alliciat homines ad

diligendum: quippe cum propter virtutem et probitatem eos etiam, quos nunquam vidimus, quodam modo diligamus. quis est, qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam usurpet, quos nunquam viderit? quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho et Annibale. ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus: alterum propter crudelitatem semper haec

9 civitas oderit. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos nunquam vidimus, vel, quod majus est, in hoste etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum moveantur, cum eorum, quibuscum usu conjuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? quanquam confirmatur amor et beneficio accepto, et studio perspecto, et consuetudine adjuncta: quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit

per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt, et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt. quod si ita esset; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus: quod longe secus est. ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaeque omnia in se ipso posita iudicet: ita in amicitiiis expetendis colendisque maxime excellit. quid enim Africanus indigens mei? minime hercle. ac ne ego quidem illius. sed ego admiratione quadam virtutis ejus: ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit. auxit benevolentiam consuetudo. sed quanquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae. ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam, (neque enim beneficium foeneramur) sed natura propensi ad liberalitatem sumus: sic amicitiam, non spe mercedis adducti, sed quod omnis ejus fructus in ipso amore inest, expeten-

dam putamus. ab iis, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentimus; nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam. quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, natura gigni sensum diligendi, et benevolentiae caritatem, facta significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant sese et propius admovent, ut et usu ejus, quem diligere coeperunt, fruantur, et moribus: sintque pares in amore, et aequales: propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. atque haec inter eos sit honesta certatio. sic et utilitates ex amicitia maximae capientur: et erit ejus ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior, et verior. nam si utilitas amicitias conglutina-ret, eadem commutata dissolveret. sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis. FANNIUS. tu vero perge, Laeli. pro hoc enim, qui minor

est natus, meo jure respondeo. SCAEVOLA. recte tu quidem. quamobrem audiamus. LAELIUS. audite ergo, opti-¹⁰mi viri, ea quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia differebantur. quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae permanere. nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere saepe: vel ut de republica non idem sentirent: mutari etiam mores hominum saepe dicebat, aliàs adversis rebus, aliàs aetate ingravescente. atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe unà cum praetexta ponerentur. sin autem ad adolescentiam perduxissent: dirimi tamen interdum contentione, vel uxoriae conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. quod si qui longius in amicitia pro-
 vecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim majorem esse nullam in amicitiiis, quàm in plerisque pecuniae cupiditatem: in optimis quibusque honoris certamen, et gloriae: ex quo inimicitias ma-

ximas saepe inter amicissimos exstitisse. magna etiam dissidia, et plerumque iusta nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur: ut aut libidinis ministri, aut adjuutores essent ad injuriam. quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, jus tamen amicitiae deferere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulati-
one ipsa profiteri, omnia se amici causa esse facturos. eorum querela inveterata non modo familiaritates extinguere solere, sed etiam odia gigni sempiterna. haec ita multa, quasi fata, impendere amicitiae, ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi vide-
ri. Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia pro-
gredi debeat. num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? num Viscellinum amici regnum appetentem, num Sp. Maelium debuerunt juvare? Tib. quidem Gracchum rempublicam vexantem, a Q. Tuberone, aequalibusque amicis derelictum videbamus. at C. Blossius, Cumanus,

hospes familiae vestrae, Scaevola, cum ad
 me, qui aderam Laenati et Rupilio con-
 sulibus in consilio, deprecatum venisset,
 hanc, ut sibi ignoscerem, causam affere-
 bat, quod tanti Tib. Gracchum fecisset,
 ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum pu-
 taret; tum ego, etiamne, si te in Capito-
 lium faces ferre vellet? ‘nunquam,’ in-
 quit, ‘voluisset id quidem.’ sed, si volu-
 isset? ‘paruisssem.’ videtis, quam nefaria
 vox. et hercle ita fecit, vel plus etiam,
 quam dixit. non enim paruit ille Tib.
 Gracchi temeritati, sed praefuit: nec se
 comitem illius furoris, sed ducem praebu-
 it. itaque hac amentia, quaestione nova
 perterritus, in Asiam profugit, ad hostes
 se contulit, poenas reipublicae graves ju-
 stasque persolvit. nulla est igitur excusa-
 tio peccati, si amici causa peccaveris. nam,
 cum conciliatrix amicitiae virtutis opi-
 nio fuerit, difficile est amicitiam manere,
 si a virtute defeceris. quod si rectum sta-
 tuerimus, vel concedere amicis, quidquid
 velint, vel impetrare ab iis, quidquid ve-
 limus, perfecta quidem sapientia sumus,
 si nihil habeat res vitii: sed loquimur de
 iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vi-

demus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt: et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. videmus Papum Aemilium C. Lusino familiarem fuisse, (sic a patribus accepimus) bis una consules, et collegas in censura: tum et cum iis, et inter se conjunctissimos fuisse, M'. Curium, et T. Coruncanium, memoriae proditum est. igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rempublicam esset. nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere? si contendisset, scio impetraturum non fuisse; cum illi sanctissimi viri fuerint: aequae autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum, et rogare. at vero Tib. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minimus tum quidem Caius frater, nunc idem acer-

¹²rimus. Haec igitur lex in amicitia sancitur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. turpis enim excusatio est, et minime accipienda, cum in caeteris peccatis, tum si quis contra rempublicam

se amici causa fecisse fateatur. etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reipublicae. deflexit enim jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. num quid simile populus Romanus audierat, aut viderat? hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, sine lacrymis non queo dicere. nam Carbonem quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Tib. Gracchi, sustinimus. de C. Gracchi autem tribunatu, quid exspectem, non libet augurari: serpit enim deinde res, quae proclivius ad perniciem, cum semel coepit, labitur. videtis in tabella jam ante quanta sit facta labe, primo Gabinia lege, biennio autem post, Cassia. videre jam videor populum a senatu disjunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. plures enim discent, quemadmodum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. quorsum haec? quia sine fociis nemo quidquam tale conatur. praecipendum est igitur bo-

nis, ut, si in ejusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis, in magnam aliquam rem peccantibus, non discedant. improbis autem poena statuenda est: nec vero minor iis, qui secuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. quis clarior in Graecia Themistocle? quis potentior? qui cum imperator bello Persico servitute Graeciam liberasset, propterque invidiam in exilium pulsus esset, ingratae patriae injuriam non tulit, quam ferre debuit. fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. his adjutor contra patriam inventus est nemo. itaque mortem sibi uterque conscivit. quare talis improborum consensus non modò excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda: ut ne quis sibi concessum putet, amicum, vel bellum patriae inferentem, sequi. quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. mihi autem non minori curae est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit. Haec igitur prima lex amicitiae sancitur, ut ab amicis

honestā petamus, amicorum causa honestā faciamus. ne exspectemus quidem, dum rogemur: studium semper adsit, cunctatio absit. consilium vero dare gaudeamus libere. plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas: eaque adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulat: et adhibitae pareatur. nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam; sed nihil est, quod illi non persequantur suis argutiis: partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse sibi suarum cuique rerum: alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae; quas vel adducas, cum velis, vel remittas. caput enim esse ad beate vivendum, securitatem; qua frui non possit animus, si tanquam parturiant unus pro pluribus. alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paulo ante) praefidii adjumentique causa, non benevolentiae, neque caritatis amicitias esse expe-

tendas. itaque ut quisque minimum firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maxime. ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praefidia quaerant, quam viri: et inopes, quam opulenti: et calamitosi, quam ii, qui putantur beati. Ô praeclaram sapientiam! solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt: qua a diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius. quae est enim ista securitas? specie quidem, blanda, sed reapse multis locis repudianda. neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. quod si curam fugimus, virtus fugienda est: quae necesse est, cum aliqua cura res sibi contrarias adspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. itaque videas rebus injustis justos maxime dolere, imbecilibus fortes, flagitiosis modestos. ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus, et dolere contrariis. quamobrem si cadit in sapientem animi dolor, (qui profecto cadit, nisi ex ejus animo exstir-

patam humanitatem arbitremur) quae causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem, sed inter hominem et saxum, aut truncum, aut quidvis generis ejusdem? neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram, et quasi ferream esse quandam volunt: quae quidem est cum multis in rebus, tum in amicitia, tenera atque tractabilis: ut et bonis amici quasi diffundantur, et incommodis contrahantur. quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam: non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur. Cum autem¹⁴ contrahat amicitiam (ut supra dixi) si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet et adjungat; id cum contingit, amor exoritur necesse est. quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis: animo autem virtute praedito, eo, qui vel amare, vel (ut ita dicam) reda-

mare possit, non admodum delectari? nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque jucundius. quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat, tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo: concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi quasi propinquitate conjunctos, atque natura. nihil est enim appetentius similibus sui, nihil rapacius, quam natura. quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse: qui est amicitiae fons a natura constitutus. sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. non est enim inhumana virtus, neque immunis, neque superba: quae etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat: quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse delectat:

tumque illud fit, quod ab amico est profectum, jucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis, maximeque virtute praediti, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint, et beneficentissimi. atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil unquam omnino deesse amicis. ubi enim studia nostra viguissent, si nunquam consilio, nunquam opera nostra, nec domi nec militiae Scipio eguisset? non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est. Non ¹⁵ ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu, nec ratione habent cognitam, disputabunt. nam quis est, pro deum fidem, atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere! haec enim est tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia: omnia semper suspecta, atque sollicita: nullus locus amicitiae. quis enim aut er-

um diligat, quem metuit; aut eum, a quo se metui putat? coluntur tamen simulatione duntaxat ad tempus. quod si forte [ut fit plerumque] ceciderint: tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. quod Tarquinius dixisse ferunt tum exultantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum jam neutris gratiam referre posset. quamquam miror, illa superbia et importunitate si quemquam habere potuit. atque ut hujus, quem dixi, mores, veros amicos parare non potuere: sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. non enim solum ipsa fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est. itaque efferuntur illi fere fastidio et contumacia: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus; imperio, potestate, prosperis rebus immutari, spernique ab iis veteres amicitias, indulgere novis. quid autem stultius, quàm, cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, caetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos,

vestem egregiam, vasa pretiosa: amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, supellectilem? etenim caetera cum parant, cui parent, nesciunt, nec cujus causa laborent. ejus enim est istorum quidque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio: ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse jucunda. sed haec haecenus. Consti-¹⁵tuendi autem sunt, qui sint in amicitia fines, et quasi termini diligendi: de quibus tres video sententias ferri; quarum nullam probo. unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmet ipsos. alteram, ut nostra in amicos benevolentia, illorum erga nos benevolentiae pariter aequaliterque respondeat. tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. quàm multa enim, quae nostra causa nunquam faceremus, facimus causa amicorum! precari ab indigno, supplicare: tum acerbius in ali-

quem invehi, infectarique vehementius : quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime. multae quoque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur. altera sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. divitior mihi, et affluentior videtur esse vera amicitia : nec observare restrictè, ne plus reddat, quam acceperit. neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo quid in amicitiam congeratur. tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. saepe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandae fortunae fractior. non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est : sed potius eniti et efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque in spem cogitationemque meliorem. alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius,

quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quàm ejus, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus. nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; sed impuri cujusdam, aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. quonam enim modo quicumque amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tanquam ansas ad reprehendendum: rursus autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. quare hoc quidem praeceptum, cujuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. illud potius praecipendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. quin etiam si minus felices in delinquendo fuisset, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogi-

17 tan
ten
am
re
la
q
m
q
d
t
a

17 tandem, putabat. His igitur finibus utendum arbitror, ut cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ulla exceptione communitas: ut etiam si qua fortuna acciderit, ut minus justae amicorum voluntates adjuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum sit de via, modo ne summa turpitudine sequatur. est enim quatenus amicitiae dari venia possit. nec vero negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium: quam blanditiis et assentationibus colligere turpe est. virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est. sed saepe (redeo enim ad Scipionem, cujus omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut capras et oves quot quisque haberet, dicere posset: amicos quot haberet, non posset dicere: et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere quasi signa quaedam, et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. sunt igitur firmi, et

stabiles, et constantes eligendi; cujus generis est magna penuria: et judicare difficile est sane, nisi expertum. experiendum autem est in ipsa amicitia. ita praecurrit amicitia judicium, tollitque experiendi potestatem. est igitur prudentis, sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiae: quo utamur quasi equis tentatis, sic amicitiiis, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae, sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponunt? ut, cum ex altera parte proposita haec sint, ex altera jus amicitiae, non multo illa malint? imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam: quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri se arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. ubi enim istum invenias, qui

honorem amici anteponat suo? quid? haec ut omittam, quàm graves, quàm difficiles plerisque videntur calamitatum societates? ad quas non est facile inventu, qui descendat. quanquam Ennius rectè:

Amicus certus in re incerta cernitur: tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt; aut si in bonis rebus contemnunt, aut si in malis deserunt.

¹⁸ Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus, et pæne divino. firmitamentum autem stabilitatis constantiaeque ejus, quam in amicitia quaerimus, fides est. nihil enim stabile est, quod infidum est. simplicem praeterea, et communem, et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quae omnia pertinent ad fidelitatem. neque enim fidum potest esse multiplex ingenium, et tortuosum. neque vero, qui non iisdem rebus moveatur, et natura consentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis: quae omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto,

constantiam. ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. est enim boni viri (quem eundem sapientem licet dicere) haec duo tenere in amicitia: primum, ne quid fictum sit, neve simulatum: aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam. deinde non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. tristitia autem, et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem: sed amicitia remissior esse debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior. Exsistit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. indigna homine dubitatio. non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, fatietates. veterrima quaeque [ut ea vina, quae vetustatem ferunt] esse debent

suavissima: verumque illud est, quod dicitur, multos modios falis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit. novitates autem, si spem afferunt, ut, tanquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae: vetustas tamen suo loco conservanda est. maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. atqui in ipso equo, cuius modò mentionem feci, si nulla res impediatur, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo: nec modò in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanimata, consuetudo valet: cum locis etiam ipsis montuosis delectemur, et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus. sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori. saepe enim excellentiae quaedam sunt: qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. nunquam se ille Philo, nunquam Rupilio, nunquam Mummio anteposuit, nunquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quòd is anteibat aetate, tanquam superiorem colebat; suosque om-

nes per se esse ampliores volebat. quod faciendum imitandumque est omnibus : ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sunt, impertiant eam suis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo, vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint et dignitati : ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerint, cum cogniti sunt, et aut deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. quod quidem est multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. fructus enim ingenii et virtutis, omnisque praestantiae, tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur. Ut igitur ii, qui sunt²⁰ in amicitiae conjunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent: sic inferiores non dolere, se a suis amicis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate superari. quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant: eoque magis, si aliquid ha-

bere se putant, quod officiose, et amice, et cum labore aliquo suo factum queant dicere. odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium: quae meminisse debetis, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. quamobrem ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia; sic quodam modo inferiores extollere. sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant: quod non fere contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. tantum autem cuique tribuendum est, primum, quantum ipse efficere possis: deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adjuves, sustinere. non enim tu possis, quantumvis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere: ut Scipio P. Rutilium potuit consulem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. omnino amicitiae, corroboratis jam, confirmatisque et ingeniis, et aetatibus, judicandae sunt. nec, si qui ine-

unte aetate venandi, aut pilae studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi. aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. dispares enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec ob aliam causam ullam boni, improbi; improbi, bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. recte etiam praecipitur in amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia [quod per saepe fit] impediat magnas utilitates amicorum. nec enim (ut ad fabulas redeam) Trojam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impediens, audire voluisset. et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est molliisque natura, et ob eam ipsam causam in a-

amicitia parum justus. atque in omni re considerandum est, et, quid postules ab amico, et quid patiari a te impetrari. Est etiam quasi quaedam calamitas in amicitiiis dimittendis nonnunquam necessaria: jam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. erumpunt saepe vitia amicorum cum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae, et (ut Catonem dicere audivi) dissuendae magis, quam discindendae: nisi quaedam admodum intolerabilis injuria exarserit, ut neque rectum, neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio disjunctioque facienda sit. sin autem morum, aut studiorum commutatio quaedam [ut fieri solet] facta erit, aut in reipublicae partibus dissensio intercesserit, [loquor enim, ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiiis.] cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. nihil enim turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. ab amicitia Q.

Pompeii meo nomine se removerat (ut scitis) Scipio: propter dissensionem autem, quae erat in republica, alienatus est a collega nostro Metello. utrumque egit graviter, auctoritate, et offensione animi non acerba. quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum dissidia fiant. sin tale aliquid evenerit; ut extinctae potius amicitiae, quam oppressae esse videantur. cavendum vero est, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae: e quibus jurgia, maledicta, contumeliae gignuntur. quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt, et hic honos veteri amicitiae tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur injuriam. omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve indignos. digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. rarum genus, (et quidem omnia praeclara rara) nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuo-

sum sit: et amicos, tanquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. ita pulcherrima illa et maxime naturali carent amicitia, per se et propter se expetenda: nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae qualis et quanta sit. ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipso mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus nunquam reperietur. est enim is quidem tanquam alter idem. quod si hoc apparet in bestiis, volucris, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant: (id enim pariter cum omni animante nascitur) deinde ut requirant, atque appetant, ad quas se applicent, ejusdem generis animantes: idque faciunt cum desiderio, et cum quadam similitudine amoris humani: quanto id magis in homine sit natura, qui et se ipse diligit, et alterum anquirat, cujus animum ita cum suo commisceat, ut efficiat paene unum ex
 22 duobus? Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt: quae-

que ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. in talibus ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest: cum homines benevolentia conjuncti, primum cupiditatibus iis, quibus caeteri serviunt, imperabunt: deinde aequitate justitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet: neque quidquam unquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit: neque solum colent inter se, ac diligenter, sed etiam verebuntur. nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. virtutum amicitia adjutrix a natura data est, non vitiorum comes: ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, conjuncta et consociata cum altera perveniret; quae si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. haec est,

inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas: ut, cum haec adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. quod cum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est: sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus experiri cogit. quocirca (dicendum est enim saepius) cum judicaveris, diligere oportet: non cum dilexeris, judicare. sed cum multis in rebus negligentia plectimur: tum maxime in amicis et deligendis et colendis. praeposteris enim utimur consiliis, et acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias, exorta
 23 aliqua offensione, dirumpimus. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria. una est enim amicitia in rebus humanis de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt. quan-

quam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur: multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius esse existiment: itemque caetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. de amicitia omnes ad unum idem sentiunt: et ii, qui ad rempublicam se contulerunt: et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur: et ii, qui suum negotium gerunt otiosi: postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam sentiunt, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. serpit enim nescio quomodo per omnium vitam amicitia: nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. quin etiam si quis ea asperitate est, et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus: tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerb-

tatis suae. atque hoc maxime judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleretur, et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adspiciendi potestatem eriperet. quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? verum ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audiui, ab aliis senibus auditum: ‘ si quis in caelum adscendisset, naturamque mundi, et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore; quae jucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset.’ sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod tanquam adminiculum annititur: quod in amicissimo quoque dulcissimum est. ²⁴ Sed cum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret: obsurdescimus tamen nescio quomodo; nec ea, quae ab ea monemur, audimus. est enim varius et multiplex u-

fus amicitiae, multaeque causae suspitionum offensionumque dantur: quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, sapientis est. una illa sublevanda offensio est, ut et utilitas in amicitia, et fides retineatur. nam et monendi amici saepe sunt, et objurgandi: et haec accipienda amice, cum benevole fiunt. sed nescio quomodo verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit. molesta veritas est, si quidem ex ea nascitur odium; (quod est venenum amicitiae) sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens, praecipitem amicum ferri finit. maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem adspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est: primum, ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumelia careat: in obsequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit: assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur: quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est. aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. cujus autem au-

res veritati clausae sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperandum est. scitum est enim illud Catonis: ‘multo melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum saepe dicere, hos nunquam.’ atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt: eam capiunt, quae debent vacare. peccasse enim se non anguntur, objurgari moleste ferunt: quod contra oportebat, delicto do-
 25 lere, correctione gaudere. Ut igitur et monere, et moneri, proprium est verae amicitiae: et alterum libere facere, non aspere; alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitiiis pestem esse majorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem. quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluptatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. cum autem omnium rerum simulatio est vitiosa, (tollit enim judicium veri, idque adulterat) tum amicitiae repugnat maxime: delet enim veritatem, sine qua no-

men amicitiae valere non potest. nam cum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus: quid id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque semper; sed varius, commutabilis, multiplex? quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quam animus ejus, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Negat quis? nego. ait? aio. postremo imperavi egomet mihi,

Omnia assentari,

ut ait idem Terentius: sed ille sub Gnathonis persona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. multi autem Gnathonum similes, cum sint loco, fortuna, fama superiores: horum est assentatio molesta, cum ad vanitatem accessit auctoritas. secerni autem blandus amicus a vero, et internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata, et simulata a sinceris atque veris. concio, quae ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum et gravem. quibus blan-

ditiis C. Papirius consul nuper influebat
 in aures concionis, cum ferret legem de
 tribunis plebis rescindiendis? dissuasimus
 nos. sed nihil de me: de Scipione dicam
 libentius. quanta illa, dii immortales! fu-
 it gravitas? quanta in oratione majestas?
 ut facile ducem populi Romani, non co-
 mitem diceres. sed affuistis: et est in ma-
 nibus oratio. itaque lex popularis suffra-
 giis populi repudiata est. atque, ut ad me
 redeam: meministis, Q. Maximo, fratre
 Scipionis, et L. Mancino consulibus,
 quàm popularis lex de sacerdotiis C. Lici-
 nii Crassi videbatur. cooptatio enim col-
 legiorum ad populi beneficium transfere-
 batur. atque is primum instituit in forum
 versus agere cum populo. tamen illius
 vendibilem orationem religio deorum im-
 mortalium, nobis defendentibus, facile
 vincebat. atque id actum est praetore me,
 quinquennio ante quam consul sum fac-
 tus. itaque re magis, quam auctoritate
 26 causa illa defensa est. Quod si in scena,
 id est, in concione, in qua rebus fictis et
 adumbratis loci plurimum est, tamen ve-
 rum valet, (si modo id patefactum et illu-
 stratum est) quid in amicitia fieri oportet;

quae tota veritate perpenditur? in qua nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas: ne amare quidem, aut amari possis, cum id, quam vere fiat, ignores. quanquam ista assentatio quamvis perniciofa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque ea delectatur. ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur, et se maxime ipse delectet. omnino est amans sui virtus. optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit. ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. virtute enim ipsa non tam multi praediti esse, quam videri volunt. hos delectat assentatio: his fictus ad ipforum voluptatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam, testimonium esse laudum suarum putant. nulla est igitur haec amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. nec parasitorum in comoediis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnas vero agere gratias Thais mihi? satis erat respondere, 'magnas: ingentes,'

inquit. semper auget assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allestant et invitant: tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callida assentatione capiantur. aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors. callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est. nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe assentetur: et litigare se simulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur: ut is, qui illusit sit, plus vidisse videatur. quid autem turpius, quam illudi? quod ne accidat, magis cavendum est, ut in Epiclero.

Hodie me ante omnes comicos stultos
fenes

Verfariis, atque luseris lautissime.
haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. sed nescio quo pacto ab amicitiiis perfectorum hominum, id est, sapientium (de hac dico sapientia, quae videtur in hominum cadere posse) ad leves amicitias desle-

xit oratio. quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus, aliquando. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias, et conservat. in ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas: in ea constantia: quae cum se extulit, et ostendit lumen suum, et idem adspexit agnovitque in alio; ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia. utrumque enim dictum est ab amando. amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita: quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secutus sis. hac nos adolescentes benevolentia fenes illos L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Tib. Gracchum, Scipionis nostri focerum, dileximus. haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummius. vicissim autem fenes in adolescentium caritate acquiescimus; ut ego in vestra, ut in Q. Tuberonis. equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii Virginii familiaritate delector. quo-

niamque ita ratio comparata est vitae, naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur; maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tanquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. sed quoniam res humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, et a quibus diligamur. caritate enim, benevolentiaque sublata omnis est e vita sublata jucunditas. mihi quidem Scipio, quanquam est subito ereptus, vivit tamen, semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quae extincta non est. nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. nemo unquam animo, aut spe majora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. in hac mihi de republica consensus, in hac rerum privatarum consilium; in eadem requies plena oblectationis fuit. nunquam illum ne minima quidem re offen-

116 DE AMICITIA.

di, quod quidem senserim: nihil audivi ex eo ipse, quod nollem. una domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes, rusticationesque communes. nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi, in quibus, remoti ab oculis populi, omne otiosum tempus contrivimus? quarum rerum recordatio et memoria, si unà cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. sed nec illa extincta sunt, alunturque potius et augmentur cogitatione et memoria. et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen afferret mihi aetas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum. omnia autem brevia, tolerabilia esse debent, etiam si magna sint. haec habui, de amicitia quae dicerem. vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia praestabilius putetis.

PARADOXA.

AD M. BRUTUM.

ANimadverti, Brute, saepe Catonem, avunculum tuum, cum in senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forense et publico: sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. quod eo majus est illi, quam aut tibi, aut nobis: quia nos ea philosophia plus utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quae non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem perfectus (mea sententia) Stoicus, et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus: et in ea est haeresi, quae nullum sequitur florem orationis, neque dilatat argumentum: minutis interrogatiunculis, et quasi punctis, quod proposuit, efficit. sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile: nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione, et tanquam ex-

colatur. quod cum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim duntaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de diis immortalibus, de caritate patriae, Stoice solet, oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis, et in otio Stoici probant, ludens conjeci in communes locos. quae quia sunt admirabilia, contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam *παράδοξα* appellantur. tentare volui, possetne proferri in lucem, id est, in forum, et ita dici, ut probarentur: an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio: eoque scripsi libentius, quod mihi ista *παράδοξα* quae appellant, maxime videntur esse Socratica, longeque verissima. accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his jam contractioribus noctibus; quoniam illud majorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit: et degustabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, cum ea, quae dicuntur in scholis *Δεικνὰ*, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. hoc

tamen opus in acceptum ut referas, nihil postulo: non est enim tale, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Phidiae; sed tamen, ut ex eadem officina exisse appareat.

P A R A D O X O N I.

Ὅτι μόνον ἀγαθόν, τὸ καλόν.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

VEreor, ne cui vestrum ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec videatur oratio: dicam tamen quod sentio; et dicam brevius, quam res tanta dici poscit. nunquam mehercule ego neque pecunias istorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime adstricti sunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis esse duxi: quippe cum viderem, rebus his circumfluentibus ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. neque enim expletur unquam, nec satiatur cupiditatis sitis: neque solum ea qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. in quo e-

quidem continentissimorum hominum, majorum nostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec imbecilla et commutabilia pecuniae membra, verbo BONA putaverunt appellanda, cum re ac factis longe aliter judicavissent. potestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? atqui ista omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant, et obsint probis. quamobrem licet irrideat, si quis vult: plus apud me tamen vera ratio valebit, quam vulgi opinio. neque ego unquam bona perdidisse dicam, si quis pecus aut supellectilem amiserit: neque non saepe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem; cujus cum patriam Prienen cepisset hostis, caeterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent; cum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret: 'ego vero, inquit, facio. nam omnia mea porto mecum.' ille haec ludibria fortunae, ne sua quidem putavit, quae nos appellamus etiam bona. quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? si quid recte fit, et honeste, et cum virtute, id bene fieri,

vere dicitur : et, quod rectum, et honestum, et cum virtute est, id solum opinor

2 Bonum. Sed haec videri possunt obscuriora, cum lentius disputantur. vita atque factis illustranda sunt summorum virorum haec, quae verbis subtilius, quam satis est, disputari videntur. quaero enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rempublicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, aut auri, aut argenti ad avaritiam, aut amoenitatum ad delectationem, aut superlectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? ponite ante oculos unumquemque regum. vultis a Romulo? vultis post liberam civitatem, ab iis ipsis, qui liberaverunt eam? quibus tandem gradibus Romulus adscendit in caelum? iisne, quae isti bona appellant? an rebus gestis atque virtutibus? quid? Numae Pompilii minusne gratas Diis immortalibus capedines ac fictiles urnulas fuisse, quàm filicatas aliorum pateras arbitramur? omitto reliquos: sunt enim omnes pares inter se, praeter Superbum. Brutum si quis roget, quid egerit in patria liberanda: si quis item reliquos ejusdem consilii socios, quid spectaverint,

quid secuti sint: num quis exsistet, cui voluptas, cui divitiae, cui denique praeter officium fortis et magni viri, quidquam aliud propositum fuisse videatur? quae res ad necem Porfennae C. Mucitum impulit, sine ulla spe salutis suae? quae vis Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? quae patrem Decium, quae filium devotavit, atque immisit in armatas hostium copias? quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victus M'. Curii sequebatur? quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Carthaginensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? quid Africanus major? quid minor? quid inter horum aetates interjectus Cato? quid innumerabiles alii? nam domesticis exemplis abundamus: cogitasse quidquam putamus in vita sibi expetendum, nisi quod laudabile esse, et praeclarum videretur? Veniant igitur isti ir-³risores hujus orationis ac sententiae: et jam vel ipsi judicent, utrum se horum alijus, qui marmoreis tectis, ebore et auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui caelato auro et argento, qui Corinthi-

is operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes esse malint? atque haec quidem, quae modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci solent, ut in rebus bonis esse negent: illud tamen arte tenent, accurateque defendunt, voluptatem esse summum bonum. quae quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum. tu, cum tibi sive deus, sive mater (ut ita dicam) rerum omnium, natura, dederit animum, quo nihil est praestantius, neque divinius: sic te ipse abjicies atque prosternes, ut nihil inter te atque inter quadrupedem aliquam putes interesse? quidquam bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? ut enim quisque est maxime boni particeps, ita et laudabilis maxime: neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari. quid autem est horum in voluptate? melioremne efficit, aut laudabiliorem virum? an quisquam in potiundis voluptatibus gloriando sese, et praedicatione effert? atqui si voluptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est; eaque, quo est

major, eo magis mentem e sua sede et statu dimovet: profecto nihil est aliud bene et beate vivere, nisi honeste et recte vivere.

P A R A D O X O N II.

Οτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς ἁδαιμονίαν.

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.

NEC vero ego M. Regulum aerumnosum, nec infelicem, nec miserum, unquam putavi. non enim magnitudo animi ejus excruciabatur a Poenis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse: qui tot virtutum praesidio, tantoque comitatu, cum corpus ejus caperetur, capi certe ipse non potuit. Caium vero Marium vidimus, qui mihi secundis in rebus unus ex fortunatis hominibus; in adversis, unus ex summis viris videbatur: quo beatus esse mortali nihil potest. nescis, insane, nescis, quantas vires virtus habeat: nomen tantum virtutis usurpas: quid ipsa valeat, ignoras. nemo potest non beatissimus es-

se, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia. cui spes omnis, et ratio et cogitatio pendet ex fortuna; huic nihil potest esse certi; nihil quod exploratum habeat permanfurum sibi unum diem. eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, istis mortis, aut exilii minis. mihi vero quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo repugnanti. quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curae et cogitationes meae, si quidem nihil peperit tale, nihil consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunae temeritas, neque inimicorum labefactaret injuria? mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus; an exilium, ut ab improbis demigrandum sit? mors terribilis est iis, quorum cum vita omnia extinguuntur; non iis, quorum laus emori non potest: exilium autem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus; non iis, qui omnem orbem terrarum, unam urbem esse ducunt. te miseriae, te aerumnae premunt, qui te beatum, qui te florentem putas: tuae libidines te torquent: tu dies noctesque cruciaris; cui nec sat

est, quod est, et id ipsum, ne non sit diuturnum, times : te conscientiae stimulant malefactorum tuorum : te metus exanimant judiciorum atque legum : quocumque adspexisti, ut furiae, sic tuae tibi occurrunt injuriae, quae te respirare non sinunt. quamobrem ut improbo, et stulto, et inertī nemini bene esse potest : sic bonus vir, et fortis, et sapiens, miser esse nemo potest. nec vero, cujus virtus moresque laudandi sunt, ejus non laudanda vita est : neque porro fugienda vita, quae laudanda est. esset autem fugienda, si esset misera. quamobrem quidquid est laudabile, idem et beatum, et florens, et expetendum videri debet.

P A R A D O X O N I I I.

Οτι ἴσα τὰ ἀμαρτήματα, καὶ τὰ καλορθώματα.

Aequalia esse peccata, et recte facta.

PArva, inquis, res est. at magna culpa : nec enim peccata, rerum eventū, sed vitiis hominum metienda sunt. in quo peccatur, id potest aliud alio majus

esse, aut minus: ipsum quidem illud peccare, quoquo verteris, unum est. auri navem evertat gubernator, an paleae; in re aliquantulum, in gubernatoris inscientia nihil interest. lapsa est libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine: peccavit vero nihilominus, si quidem est peccare, tanquam transilire lineas: quod cum feceris, culpa commissa est: quam longe progrediare, cum semel transieris, ad augendam transeundi culpam nihil pertinet. peccare certe licet nemini. quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. id si nec majus, nec minus unquam fieri potest, (quoniam in eo est peccatum, si non licuit; quod semper unum, et idem est) quae ex eo peccata nascuntur, aequalia sint oportet. quod si virtutes pares sunt inter se, paria esse etiam vitia necesse est. atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantior, nec forti fortior, nec sapiente sapientior posse fieri, facillime potest perspicui. an virum bonum dices, qui depositum nullo

teste, cum lucrari impune posset, auri pondo decem, reddiderit: si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? aut temperantem eum, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? una virtus est, consentiens cum ratione et perpetua constantia. nihil huic addi potest, quo magis virtus sit: nihil demere, ut virtutis nomen relinquatur. etenim si benefacta, recte facta sunt, et nihil recto rectius: certe ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria: siquidem pravitates animi recte vitia dicuntur. atqui quoniam pares virtutes sunt, recte facta, quando a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent: itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia necesse est. A philosophis, inquis, ista sumis. metuebam, ne a lenonibus diceres. Socrates disputabat isto modo. bene hercle narras: nam istum doctum et sapientem virum fuisse, memoriae traditum est. sed tamen quaero ex te (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis) utrum bonis est quaerendum, quid bajuli atque operarii, an quid homines doctis-

fini senserint? praesertim cum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitae reperiri ulla possit. quae vis enim est, quae magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? aequè peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus afferant? quamcumque in domum stuprum intulerint, eandem esse labem libidinis? nihilne igitur interest (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an servum? nuda ista si ponas, judicari, qualia sint, non facile possunt. patrem vita privare, si per se scelus est: Saguntini, qui parentes suos, liberos emori, quam servos vivere maluerunt, paricidae fuerunt. ergo et parenti nonnunquam adimi vita sine scelere potest: et servo saepe sine injuria non potest. causa igitur haec, non natura distinguit: quae quoniam utro accessit, id sit propensius; si utroque adjuncta sit, paria fiant necesse est. illud tamen interest, quod in servo necando, si adsit injuria, semel peccatur: in patris vita violanda, multa peccantur. violatur is, qui procreavit: is, qui aluit: is, qui erudit; is, qui in sede ac domo,

atque in republica collocavit. multitudi-
ne peccatorum praestat, eoque poena ma-
jore dignus est. sed nos in vita, non quae
cuique peccato poena fit, sed quantum
cuique liceat, spectare debemus. quidquid
non oportet, scelus esse; quidquid non
licet, nefas putare debemus. etiamne in
minimis rebus? etiam: si quidem rerum
modum fingere non possumus; animo-
rum modum tenere possumus. histrio si
paulum se movit extra numerum, aut si
versus pronuntiatus est syllaba una brevi-
or, aut longior, exhibetur et exploditur:
tu in vita, quae omni gestu moderatior,
omni versu aptior esse debet, ut in sylla-
ba te peccare dices? poëtam non audio in
nugis: in vitae societate audiam civem,
digitis peccata dimetientem sua? si visa
sint breviora, leviora videantur. qui pos-
sint videri, cum quidquid peccatur, per-
turbatione peccetur rationis atque ordi-
nis? perturbata autem semel ratione et
ordine, nihil possit addi, quo magis pec-
cari posse videatur.

PARADOXON IV.

ΟΤΙ πᾶς ἄφρων μαινέται).

Omnem stultum insanire.

EGO vero te non stultum, ut saepe;
non improbum, ut semper; sed de-
mentem et insanum rebus vincam neces-
sariis. sapientis animus magnitudine con-
siliū, tolerantia rerum humanarum, con-
temptione fortunae, virtutibus denique
omnibus, ut moenibus, septus, vincetur
et expugnabitur, qui ne civitate quidem
pelli potest? quae est enim civitas? omni-
ne conventus etiam ferorum et immani-
um? omnisne etiam fugitivorum ac latro-
num congregata unum in locum multitu-
do? certe negabis. non igitur erat illa
tum civitas, cum leges in ea nihil vale-
bant: cum judicia jacebant: cum mos pa-
trius occiderat: cum ferro pulsus magistra-
tibus, senatus nomen in republica non e-
rat. praedonum ille concursus, et te duce
latrocinium in foro constitutum, et reli-
quiae conjurationis a Catilinae furiis ad
tuum scelus furoremque conversae, non

civitas erat. itaque pulsus ego civitate non sum, quae nulla erat; arcessitus in civitatem sum, cum esset in republica consul, qui tum nullus fuerat: esset senatus, qui tum occiderat: esset consensus populi liber: esset juris et aequitatis (quae vincula sunt civitatis) repetita memoria. ac vide, quam ista tui latrocinii tela contempserim. jactam et immissam a te nefariam in me injuriam semper duxi: pervenisse ad me nunquam putavi: nisi forte, cum parietes disturbabas, aut cum tectis scelertas faces inferebas, meorum aliquid ruere, aut deflagrare arbitrabare. nihil neque meum est, neque cujusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus respublica te invitissimo stat: si hujus aeterni beneficii immortalem memoriam delevisse: multo etiam magis si illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eripuisses: tum ego accepisse me confiterer injuriam. sed si haec nec fecisti, nec facere potuisti: reditum mihi gloriosum injuria tua dedit, non exitum calamitosum. ergo ego semper civis; et tum ma-

xime, cum meam salutem senatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat. tu, ne nunc quidem: nisi forte idem esse hostis, et civis potest. an tu civem ab hoste natura ac loco, non animo factisque distinguis? caedem in foro fecisti: armatis latronibus templa tenuisti: privatorum domos, aedes sacras incendiisti. cur hostis Spartacus, si tu civis? potes autem esse tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas, cum omnes meo discessu exulasse rempublicam putent? nunquamne, homo amentissime, te circumspicies? nunquamne, quid facias, considerabis, nec quid loquare? nescis, exilium scelerum esse poenam? meum illud iter ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum? omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exilio affici volunt, exules sunt, etiam si solum non mutarunt. an cum omnes leges te exulem esse jubeant, non eris tu exul? num appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est. qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti. qui incendium fecerit? aedes Nympharum manu tua defla-

grarunt. qui templa deorum occupaverit? in foro etiam castra posuisti. sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exul? familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonae Deae accessisses, exulares. at te id fecisse, etiam gloriari soles. quomodo igitur tot legibus in exilium ejectus, nomen exulis non perhorrescis? Romae sum, inquis. et quidem in operto fuisti. non igitur ubi quisque erit, ejus loci jus tenebit; si ibi cum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Οτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος, καὶ πάντες ἄφρων δούλος.

Solum sapientem esse liberum, et omnem stultum servum.

L Audetur vero hic imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur. quo modo, aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? refrenet primum libidines, spernat voluptates.

tes, iracundiam teneat, coërceat avaritiam, caeteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare, cum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini parere desierit. dum quidem his obediet, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. praeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis, quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes haec habenda esset oratio. cum vero apud prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sunt: cur ego simulem, me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse? dictum est igitur ab eruditissimis viris, nisi sapientem, liberum esse neminem. quid est enim libertas? potestas vivendi, ut velis. quis igitur vivit, ut vult? nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata atque provisa est: qui legibus quidem non propter metum paret, sed eas sequitur atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter ac libere: cujus omnia consilia, resque omnes, quas gerit, ab ipso profisciscuntur, eodemque feruntur: nec est ulla res, quae

plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas atque iudicium: cui quidem etiam (quae vim habere maximam dicitur) fortuna ipsa cedit, sicut sapiens poëta dixit, 'suis ea cuique fingitur moribus.' soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. quod etsi ita esse, pluribus verbis differendum est: illud tamen et breve et confitendum est, nisi qui ita sit affectus, esse liberum neminem. servi igitur, omnes improbi. nec hoc tam re est, quam dictu inopinatum atque mirabile. non enim ita dicunt, eos esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum facta nexu, aut aliquo jure civili: sed, si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi, et abjecti, et arbitrio carentis suo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos, esse servos? An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, praescribit, jubet, vetat quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? poscit? dandum est: vocat? veniendum: ejicit? abeundum: minatur? extimescendum. ego vero istum non modo servum, sed nequissimum ser-

vum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. atque ut in magna stultorum familia sunt alii lautiores (ut sibi videntur) servi, sed tamen servi, atrienfes ac topiarii stultitiae suae, quos signa, quos tabulae, quos caelatum argentum, quos Corinthia opera, quos aedificia magnifica nimio opere delectant. at sumus, inquiunt, civitatis principes. vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. sed ut in familia, qui tractant ista, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent: sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum paene infimum obtinent. magna, inquis, bella gessi: magnis imperiis et provinciis praefui. gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. omitto, unde sustuleris, et quomodo habeas. intuentem te, admirantem, clamores tolerantem cum video, servum te esse ineptiarum omnium judico. nonne igitur sunt illa festiva? sunt. nam nos quoque oculos eruditos habemus. sed obsecro te, ita

venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret matellionem Corinthium cupidissime tractantem, cum ipse totam Corinthum contempnisset: utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? reviviscat M'. Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit, praeter ipsos; et videat aliquem summis populi beneficiis usum, barbatus mullos exceptantem de piscina, et pertractantem, et muraenarum copia gloriantem, nonne hunc hominem ita servum judicet, ut ne in familia quidem dignum majore aliquo negotio putet? an eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam conditionem recusant durissimae servitutis? hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? loquitur ad voluntatem: quidquid denuntiatur fit, facit: affectatur, assidet, muneratur. quid horum est liberi? quid denique non servi inertis? Quid? jam illa cupiditas (quae videtur esse liberalior)

honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina! quam imperiosa! quam vehemens! Cethego homini non probatissimo servire coëgit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. quae servitus est, si haec libertas existimari potest? quid? cum cupiditatum dominatus excessit, et alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor? quam est illa misera, quam dura servitus! adolescentibus paulo loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tanquam domini, timentur. iudex vero quantum habet dominatum? quo timore nocentes afficit? an non est omnis metus, servitus? quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis, quam sapiens oratio? ‘eripite nos ex servitute.’ quae est ista servitus, tam claro homini, tamque nobili? omnis animi debilitati, et humilis, et fracti timiditas, servitus est. ‘nolite sinere nos cuiquam servire.’ in libertatem vindicari vult? minime. quid enim adjungit? ‘nisi vobis universis,’ [dominum mutare, non liber esse vult] ‘quibus et possumus

‘et debemus.’ nos vero, si quidem animo excelfo, et alto, et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus, nec possumus. tu posse te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris; quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non red- dere. sed haec haec hactenus. ille videat, quo- modo imperator esse possit: cum eum ne liberum quidem esse ratio et veritas ipsa convincat.

P A R A D O X O N VI.

Οτι μόνος ὁ σοφὸς πλάσιος.

Solum sapientem esse divitem.

QUAE est ista in commemoranda pe- cunia tua tam insolens ostentatio? solusne tu dives? prò dii immortales! ego- ne me audivisse aliquid, et didicisse, non gaudeam? solusne tu dives? quid si ne di- ves quidem? quid si pauper etiam? quem enim intelligimus divitem? aut, hoc ver- bum, in quo homine ponimus? opinor in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit; qui nihil

quaerat, nihil appetat, nihil optet amplius. animus oportet tuus se iudicet divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuae: nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius. satiatus est, aut contentus etiam pecunia? concedo, dives es. sin autem propter aviditatem pecuniae nullum quaestum turpem putas, cum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus: si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacifceris, aufers, eripis: si socios spolias, avararium expilas: si testamenta amicorum expectas, aut ne expectas quidem, at ipse supponis: haec utrum abundantis, an egentis signa sunt? animus hominis, dives, non arca appellari solet. quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. filiam quis habet? pecunia est opus. duas? majore. plures? majore etiam. et si, ut aiunt, Danaï quinquaginta sint filiae; tot dotes magnam quaerunt pecuniam. quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupidita-

tes habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quomodo ego appellabo divitem, cum ipse etiam egere se sentiat? multi ex te audierunt, cum diceres, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus: quod populus Romanus tantis vectigalibus jampridem vix potest. ergo hoc proposito, nunquam eris dives ante quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri sex legiones, et magna equitum ac peditum auxilia possis. jam fatearis igitur non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. itaque istam paupertatem, vel potius egestatem ac mendicitatem tuam nunquam obscure tulisti. Nam ut iis, qui honeste² rem quaerunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quaesito: sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum atque iudicum confociatos greges; qui nocentes et pecuniosos reos eodem te auctore corruptelam iudicii molientes; qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessionibus pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad defoe-

nerandas diripiendasque provincias; qui expulsiões vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui caedes municipiorum, qui illam Syllani temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, qui sublato tot homines; qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium: quis hunc non putet confiteri, sibi quaesito opus esse? cui autem quaesito opus sit, quis unquam hunc vere dixerit divitem? est enim divitiarum fructus in copia: copiam autem declarat satietas rerum, atque abundantia: quam tu quoniam nunquam assequere, nunquam omnino es futurus dives. meam autem quoniam pecuniam contemnis, et recte, [est enim ad vulgi opinionem mediocris; ad tuam, nulla; ad meam, modica] de me silebo: de re loquar. si censenda nobis, atque aestimanda res sit, utrū tandem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Sam-

nitum, an responsum M'. Curii? hereditatem L. Pauli, an liberalitatem Africani, qui ejus hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? haec profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aestimanda sunt, quam illa, quae sunt pecuniae. quis igitur [si quidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat, ita divitissimus habendus sit] dubitet, quin in virtute divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti pluris, quam virtus, aestimanda est. O dii immortales! non intelligunt homines, quam magnum vectigal sit parsimonia. venio enim jam ad sumptuosos: relinquo istum quaeestuosum. capit ille ex suis praediis sexcenta sestertia: ego centena ex meis: illi aurata tecta in villis, et sola marmorea facienti, et signa, tabulas, supellectilem, et vestem infinite concupiscenti, non modo ad fructum ille est sumptus, sed etiam ad foenus, exiguus. ex meo tenui vectigali, deductis sumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. uter igitur est divitior, cui deest, an cui superat? qui eget, an qui abundat? cujus possessio quo est major, eo plus requirit ad se tuendam: an

quae suis se viribus sustinet? sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius seculi errore verfer? M'. Manilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios et Luscinios loquamur) pauper tandem fuit. habuit enim aedículas in Carinis, et fundum in Labicano. nos igitur divitiores, qui plura habemus? utinam quidem! sed non aestimatione censûs, verum victu atque cultu terminatur pecuniae modus. non esse cupidum, pecunia est: non esse emacem, vectigal est. contentum vero suis rebus esse, maximae sunt certissimaeque divitiae. etenim si isti callidi rerum aestimatores, prata et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest: quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi, nec surripi potest unquam; neque naufragio, neque incendio amittitur; nec tempestatum, nec temporum permutatione mutatur? qua praediti qui sunt, soli sunt divites. soli enim possident res et fructuosas, et sempiternas: solique [quod est proprium divitiarum] contenti sunt rebus suis. satis esse putant, quod est: ni-

hil appetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt. improbi autem, et avari, quoniam incertas, atque in casu positas habent, et plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis; non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

SOMNIUM SCIPIONIS.

SCIPIO LOQUITUR.

CUM in Africam venissem, M'. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus (ut scitis) militum; nihil mihi potius fuit, quam ut Masinissam, convenirem, regem familiae nostrae justis de causis amicissimum. ad quem ut veni, complexus me senex collacrymavit, aliquantoque post suspexit in caelum: et grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque reliqui caelites; quod ante quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno, et his tectis P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipso recreor: ita nunquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. deinde ego illum de suo regno; ille me de nostra republica percontatus est: multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consump-

tus est dies. post autem regio apparatu accepti, sermonem in multam noctem produximus, cum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque ejus non facta solum, sed etiam dicta meminisset. deinde, ut cubitum discessimus, me et de via, et qui ad multam noctem vigilassem, arctior, quam solebat, somnus complexus est. hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti: fit enim fere, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare, et loqui) Africanus se ostendit eâ formâ, quae mihi ex imagine ejus, quam ex ipso, erat notior. quem ut agnovi, equidem cohorrui. sed ille, ades, inquit, animo, et omitte timorem, Scipio, et quae dicam, trade memoriae. Vide-² ne illam urbem, quae parere populo Romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Carthaginem de excelsio, et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis pene miles? hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum,

quod habes adhuc a nobis hereditarium. cum autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris, censorque fueris, et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum consul absens, bellumque maximum conficies, Numan-
tiam exscindes. sed cum eris curru Capitolium invectus, offendes rempublicam perturbatam consiliis nepotis mei. hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi, ingenii, consiliique tui. sed ejus temporis ancipitem video quasi fatorum viam. nam cum aetas tua septenos octies solis anfractus reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de causa, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint: in te unum, atque in tuum nomen, se tota convertet civitas: te senatus, te omnes boni, te focii, te Latini intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus; ac ne multa, dictator rempublicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. hic cum exclamasset Laelius, ingemuissentque caeteri vehementius: leniter arridens Scipio, quaeso, inquit, ne me e somno excitetis,

et parum rebus: audite caetera. Sed ³
quò sis, Africane, alacrior ad tutandum
republicam, sic habeto: omnibus, qui
patriam conservarint, adjuverint, auxe-
rint, certum esse in caelo definitum lo-
cum, ubi beati aevo sempiterno fruan-
tur. nihil est enim illi principi Deo, qui
omnem hunc mundum regit, quod qui-
dem in terris fiat, acceptius, quam conci-
lia caetusque hominum, jure sociati, quae
civitates appellantur: harum rectores et
conservatores hinc profecti, huc rever-
tuntur. hìc ergo, etsi eram perterritus,
non tam metu mortis, quam insidiarum
a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse et
Paulus pater, et alii, quos nos extinctos
arbitraremur. immo vero, inquit, ii vi-
vunt, qui ex corporum vinculis, tanquam
e carcere, evolaverunt: vestra vero, quae
dicitur vita, mors est. quin tu adspicias
ad te venientem Paulum patrem. quem
ut vidi, equidem vim lacrymarum profu-
di. ille autem me complexus, atque of-
culans, flere prohibebat. atque ego ut
primum fletu represso loqui posse coepi,
quaeso, inquam, pater sanctissime atque
optime, quoniam haec est vita, (ut Afri-

canum audio dicere) quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? non est ita, inquit ille. nisi enim Deus is, cuius hoc templum est omne quod conspicias, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis: quae globosae, et rotundae, divinis animatae mentibus, circulos suos orbisque conficiunt celeritate mirabili. quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis: nec injussu ejus, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum assignatum a Deo defugisse videamini. sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, justitiam cole, et pietatem: quae, cum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est. ea vita, via est in caelum, et in hunc coetum eorum, qui jam vixerunt, et corpore laxati, illum incolunt locum, quem vides. erat autem is splendidissimo candore inter

flammas circus elucens, quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplant, praeclara caetera et mirabilia videbantur. erant autem eae stellae, quas nunquam ex hoc loco vidimus: et eae magnitudines omnium, quas esse nunquam suspicati sumus: ex quibus erat illa minima, quae ultima caelo, citima terris, luce lucebat aliena. stellarum autem globi terra magnitudinem facile vincebant. jam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum ejus attingimus, poeniteret. Quam cum magis in- 4 tuerer, quaeso, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit? nonne adspicis, quae in templa veneris? novem tibi orbibus, vel potius globis, connexa sunt omnia: quorum unus est caelestis, extimus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse Deus, arcens et continens caeteros; in quo infixi sunt illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni: cui subiecti sunt septem, qui versantur retrò contrario motu, atque caelum: ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant. deinde est

hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor, qui dicitur Jovis. tum rutilus, horribilisque terris, quem Martem dicitis. deinde subter mediam fere regionem Sol obtinet, dux, et princeps, et moderator luminum reliquorum, mens mundi, et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce illustret, et compleat. hunc ut comites consequuntur, alter Veneris, alter Mercurii cursus : in infimoque orbe Luna, radiis solis accensa convertitur. infra autem jam nihil est, nisi mortale et caducum, praeter animos generi hominum, munere deorum datos. supra lunam sunt aeterna omnia. nam ea, quae est media, et nona tellus, neque movetur, et infima est, et in eam feruntur omnia suo
5 nutu pondera. Quae cum intuerer stupens, ut me recepi, quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures meas tantus et tam dulcis sonus? hic est, inquit ille, qui intervallis conjunctus imparibus, sed tamen pro rata portione distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium efficitur : qui acuta cum gravibus temperans, varios aequabiliter concentus efficit. nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et

natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. quam ob causam summus ille caeli stelliferi cursus, cujus conversio est concitator, acuto et excitato movetur sono: gravissimo autem hic lunaris atque infimus. nam terra, nona, immobilis manens, ima sede semper haeret, complexa medium mundi locum. illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium fere nodus est. quod docti homines nervis imitati, atque cantibus, aperuere sibi reditum in hunc locum: sicut alii, qui praestantibus ingeniis, in vita humana, divina studia coluerunt. hoc sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut ubi Nilus ad illa, quae Catadupa nominantur, praecipitat ex altissimis montibus, ea gens, quae illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus, sensu audiendi caret. hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint: sicut intueri solem adversum nequitis, ejusque radiis acies ve-

stra sensusque vincitur. haec ego admirans, referebam tamen oculos ad terram
6 identidem. Tum Africanus, sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quae si tibi parva, ut est, ita videtur, haec caelestia semper spectato: illa humana contemnito. tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes? vides habitari in terra raris et angustis in locis: et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interjectas: hosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit: sed partim obliquos, partim averfos, partim etiam adversos stare vobis: a quibus expectare gloriam certe nullam potestis. cernis autem eandem terram, quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis: e quibus duos maxime inter se diversos, et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, obriguisse pruina vides: medium autem illum, et maximum, solis ardore torreri. duo sunt habitabiles: quorum australis ille, in quo qui insistant, adversa vobis urgent vestigia. nihil ad

vestrum genus. hic autem alter subjectus aquiloni, quem incolitis, cerne, quam tenui vos parte contingat. omnis enim terra, quae colitur a vobis, angusta verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine, quam sit parvus, vides. ex his ipsis cultis notisque terris, num aut tuum aut cuiusquam nostrum nomen, vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnare? quis in reliquis orientis, aut obeuntis solis ultimis, aut aquilonis, austrive partibus tuum nomen audiet? quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatarı velit. ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quam loquentur diu? Quin 7 etiam, si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuscujusque nostrum a patribus acceptas posteris prodeire; tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo non aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. quid autem interest, ab iis,

qui postea nascentur, sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sint, qui nec pauciores, et certe meliores fuerunt viri? cum praesertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit: homines enim populariter annum tantummodo solis, id est, unius astri reditu metiuntur: cum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eandemque totius caeli descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo, quam multa secula hominum teneantur. namque, ut olim deficere sol hominibus extinguique visus est, cum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit: ita quandoque eadem parte sol, eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium, stellisque revocatis, expletum annum habeto. hujus quidem anni nondum vicesimam partem scito esse conversam. quocirca, si reditum in hunc locum, desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris: quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix

ad unius anni partem exiguam potest? igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem, et aeternam domum contueri: neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. quid de te alii loquantur, ipsi videant: sed loquentur tamen. sermo autem omnis ille, et angustis cingitur iis regionum, quas vides; nec unquam de ullo perennis fuit; et obruitur hominum interitu; et oblivione posteritatis extinguitur. Quae cum dixisset, ego vero, inquam, ô Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quanquam a pueritia vestigiis ingressus patriis, et tuis, decori vestro non defui: nunc tamen, tanto praemio proposito, enitar multo vigilantius. et ille, tu vero enitere, et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc. nec enim tu is es, quem forma ista declarat: sed mens cuiusque, is est quisque; non ea figura, quae digito demonstrari potest. deum te igitur scito esse: si quidem deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam re-

git, et moderatur, et movet id corpus, cui praepositus est, quàm hunc mundum princeps ille Deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse Deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet. nam quod semper movetur, aeternum est: quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitur aliunde; quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. solum igitur, quod sese movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit. quin etiam caeteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. principio autem nulla est origo. nam ex principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest: nec enim id esset principium, quod gigneretur aliunde. quod si nunquam oritur, ne occidit quidem unquam. nam principium extinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit: si quidem necesse est a principio oriri omnia. ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur: id autem nec nasci potest, nec mori: vel concidat omne caelum, omnisque natura, et consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur,

quâ, ut primò, impulsâ moveatur. Cum pateat igitur, æternum id esse quod a se ipso moveatur, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? inanimum est enim omne, quod pulsu agitur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore, et suo. nam hæc est natura propria animæ, atque vis. quæ si est una ex omnibus, quæ sese moveat: neque nata est certe, et æterna est. hanc tu exerce in optimis rebus. sunt autem optimæ curæ, de salute patriæ: quibus agitur et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit: idque ocyus faciet, si jam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras, et ea, quæ extra erunt, contemplans, quam maxime se a corpore abstrahet. namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dederunt, earumque se quasi ministros præbuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, deorum et hominum jura violaverunt: corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur; nec hunc in locum, nisi multis exagitati seculis, revertuntur. Ille discessit: ego somno solutus sum.

